

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній ступінь – магістр

На тему: «Лютерансько-ортодоксійна та пієтистична традиції
у проповідях Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа»

Виконала: студентка 2-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Нечипорук Вікторія Михайлівна

Науковий керівник: Диса К.Л.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Филипчук С.В.,
кандидат історичних наук, доцент

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, Нечипорук Вікторія Михайлівна, студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: v.nechyporuk@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Лютерансько-ортодоксійна та пієтистична традиції у проповідях Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Нечипорук В.М.

*Дата
П.І.Б.студента*

Підпис

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Лютерансько-ортодоксійна та пієтистична традиції у проповідях Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа»

Автор: студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія» Нечипорук Вікторія Михайлівна

Науковий керівник: Диса К.Л., к.і.н., доцент.

Захищена: «9» червня 2021 р.

Короткий зміст роботи:

У магістерській роботі здійснено спробу визначити належність графа Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа (1700-1760) до лютерансько-ортодоксійної чи пієтистичної традицій на прикладі збірок його проповідей *Berliner Reden* ("Берлінські промови", 1738).

Передусім у роботі дано пояснення термінам «лютеранська ортодоксія» та «пієтизм»: розказано про виникнення обох теологічних традицій, характерні ознаки, представників тощо. Заразом здійснено огляд гомілетичної теорії та практики в обох традиціях, зокрема і вплив Лютера та Меланхтона на лютеранську проповідь. Також розглянуто найважливіші події з життя Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа, які стосуються його становлення як теолога, та розказано про його погляди на гомілетику в книзі *Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit* («Єремія, проповідник справедливості»).

У науковій роботі охарактеризовано наявні дискусії щодо розуміння Святого Письма через призму лютеранської ортодоксії та пієтизму. Було запропоновано власну гіпотезу про те, що у Цинцендорфових проповідях можна знайти риси обох традицій. Здійснено аналіз двох збірок «Берлінських промов» для визначення правильності своєї гіпотези. Риси лютеранського схоластицизму та ортодоксії класифіковано у дві групи.

Для точності результатів у магістерську роботу залучено аналіз творів сучасників Цинцендорфа. Так, розглянуто особливості твору *Vollständiger Timotheus Verinus* (1718) теолога Пізньої ортодоксії Валентіна Льошера та *Die erste Liebe* (1696) радикального пієтиста Готфріда Арнольда. На основі отриманої інформації про особливості згаданих теологів було проведено порівняльний аналіз ідей їхніх творів із працями Цинцендорфа та зроблено висновки про особливості теологічних текстів Цинцендорфа.

Зрештою, дослідження показало, що висловлене припущення про наявність в проповідях Цинцендорфа ознак пієтизму та лютеранського схоластицизму правильне.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРОПОВІДНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ: ВІД ЛЮТЕРА ДО ЦИНЦЕНДОРФА	9
1.1. Проповідь у часи Реформації: Мартін Лютер та Філіп Меланхтон.....	10
1.2. Гомілетична теорія та практика в лютеранському схоластицизмі	16
1.3. Нові імпульси для проповіді в пієтизмі	23
1.4. Ніколаус фон Цинцендорф: «дворянин, що став проповідником».....	31
РОЗДІЛ 2. РИСИ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ОРТОДОКСІЇ ТА ПІЄТИЗМУ В БЕРЛІНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ ЦИНЦЕНДОРФА	39
2.1 Наукові дискусії про розуміння Святого Письма у Цинцендорфа	40
2.1.1 Цинцендорф як прихильник лютеранської ортодоксії в дисертації Кая Дозе.....	40
2.1.2 Цинцендорф як продовжувач традиції пієтизму в дослідженні Тобіаса Кайзера	43
2.2 «Берлінські промови» (1738)	46
2.3 Ознаки ортодоксійного вчення в берлінських проповідях	49
2.4 Риси пієтистичної традиції в берлінських проповідях.....	55
РОЗДІЛ 3. ТЕКСТИ ОРТОДОКСІЙНИХ ТА ПІЄТИСТИЧНИХ СУЧАСНИКІВ ЦИНЦЕНДОРФА (ПОРІВНЯННЯ З «БЕРЛІНСЬКИМИ ПРОПОВІДЯМИ»)	65
3.1 Валентін Льюшер — поборник пізньолютеранської ортодоксії.....	66
3.1.1 Діяльність для Церкви та зв'язки з Цинцендорфом	66
3.1.2 Написання <i>Vollständiger Timotheus Verinus</i> (1718, 1721)	68
3.1.3 Полеміка з пієтизмом у <i>Vollständiger Timotheus Verinus</i>	69
3.2 Радикальний пієтист Готфрід Арнольд (1666-1714).....	76
3.2.1 Дорога до пієтизму та писемна спадщина.....	76
3.2.2 <i>Die Erste Liebe</i> (1696): цілі та тематика	78
3.2.3 <i>Die Erste Liebe</i> (1696) - пієтистичний ідеал ранньої Церкви	79
3.3 Належність Цинцендорфа до обох традицій: узагальнення	85

ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	95
Додаток 1.....	103
Глосарій.....	104

ВСТУП

Проводити дослідження в історії ідей та особливо робити висновки досить складно через те, що між епохами та ідейними традиціями немає чітких розмежувань, а різноманітні погляди можуть співіснувати в одному часовому проміжку та виражатися в творчості людей. У цьому випадку точно не є винятком особа німецького графа Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа (1700-1760), який жив у той час, коли в лютеранській Церкві конкурували за правильне розуміння християнської догми та практики лютеранська ортодоксія (також лютеранський схоластицизм) та пієтизм. У минулі десятиліття спроби охарактеризувати Цинцендорфа як представника однієї зі згаданих традицій привели дослідників до протилежних висновків. Так, один з них, Кай Дозе вважає, що Цинцендорф мав лютерансько-ортодоксійне розуміння вчення, в той час як Тобіас Кайзер переконує у прихильності Цинцендорфа до пієтизму.

Як здається, дослідники приходять до таких висновків через те, що не беруть до уваги можливість переплетення в творах і діяльності графа обох традицій. **Актуальність** цієї роботи полягає в тому, що врахування обох позицій та ретельне вивчення лише кількох збірок проповідей Цинцендорфа може показати, наскільки насправді доречно описувати його лише як ортодоксійного чи пієтистичного богослова.

Об'єктом дослідження є становлення та еволюція гомілетичної традиції в лютеранській церкві XVII-XVIII ст.

Предметом дослідження є риси лютеранського схоластицизму та пієтизму в проповідях німецького теолога Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа.

За **метою** роботи поставлено встановити, у якій теологічній традиції — схоластицизмі чи пієтизмі — писав свої проповіді Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф.

Відповідно до мети було визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати панівні теологічні традиції лютеранства XVI-XVIII століть та особливості проповідницьких практик у кожній з них;

2. Розглянути наукові дискусії щодо належності Цинцендорфа до певної традиції та проаналізувати дві збірки проповідей графа відповідно до власної гіпотези про поєднання обох традицій у його творах;

3. Порівняти ідеї з проповідей Цинцендорфа з думками, які висловлюють представники лютеранської ортодоксії та пієтизму в своїх творах та зробити остаточні висновки про домінуючу традицію/традиції в працях графа.

Хронологічні межі. Нижня межа — 1696 рік — обумовлена тим, що в цьому році Готфрід Арнольд видав *Die erste Liebe*, одну з головних праць пієтизму. Верхньою межею є 1738 рік, коли вийшли друком дві збірки *Berliner Reden* графа Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа, які лежать у центрі нашого аналізу..

Методологічними засадами цього дослідження стали історико-генетичний підхід, критичний метод аналізу джерел, а також методи класифікації та порівняння. Історико-генетичний метод став у нагоді в контекстуальному розділі при вивченні походження традицій ортодоксії та пієтизму, особливо у поширенні гомілетичних практик. Критичний метод аналізу джерел дозволив виокремити в текстах досліджуваних теологів риси ортодоксії та пієтизму. За допомогою методу класифікації вдалося згрупувати та описати віднайдені характеристики. Зрештою, використання порівняльного методу допомогло зіставити ідеї з Цинцендорфових текстів з думками ортодоксійного та пієтистичного богословів та зробити висновки про правильність припущень щодо наявності у проповідях Цинцендорфа ознак обох теологічних традицій XVIII ст.

Історіографія лютеранської ортодоксії та пієтизму, а також проповіді в цих традиціях досить численна. У цій роботі було використано передусім працю Тіма Елькара, який описав причини виникнення, теологічні підвалини

та особливості обох традицій.¹ Мартін Брехт також звернув увагу на кризу в ортодоксійному середовищі, реакцію на неї Філіпа Шпенера у творі *Pia Desideria* та запропоновані ним реформи.² Гертмут Леманн досліджував головним чином характерні ознаки пієтистичного руху, зокрема тему відокремлення християн від світу.³

Про «поворот до проповіді» під час Реформації завдяки Лютерові, який вважав публічне проголошення Божого слова найважливішою справою священника, та закріплення проповідницьких практик за допомогою трактатів про проповіді та риторику Філіпа Меланхтона писав Едвардс у монографії *A History of Preaching*.⁴ У свою чергу Йоганнес Валльманн пояснює, як поступово в лютеранській ортодоксії стає важливим публікування проповідей та настановчих книг, порушує питання видання духовної літератури та проповідування мирян, питання цензури тощо.⁵ Вернер Шютц у *Geschichte der christlichen Predigt* («Історія християнської проповіді») звертає увагу на жанрове розмаїття, тематики та найвідоміших проповідників у різний час розвитку лютеранської церкви.⁶ Ганс Льюбе натомість зосереджує увагу на те, якими були навчання в університетах та вимоги до священнослужителів, зокрема й до їх проповіді, розглядаючи передусім настановчі книги для пасторів.⁷ Про особливості перебігу полеміки між лютеранським схоластицизмом та пієтизмом, особливо в питанні гомілетичних практик,

¹ Elkar T.K. Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. Studien zu Gerhard, König, Spener und Freylinghausen. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. 347 S.

² Brecht M. Der Pietismus vom siebzehnten Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. 584 S.

³ Lehmann H. "Absonderung" und "Gemeinschaft" im frühen Pietismus. Allgemeunhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung und Entwicklung des Pietismus // Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977/1978. B. 4. S. 54-82.

⁴ Edwards O.C. A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2016. V.1. 912 p.

⁵ Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts // Wallmann J. Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 427-445.

⁶ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1972. 233 S.

⁷ Leube H. Theologen als Männer der Praxis // Leube H. Orthodoxie und Pietismus. Bielefeld: Luther-Verlag, 1975. S. 50-74.

розповів Мартін Шіан у дисертації *Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt* («Ортодоксія та пієтизм у битві за проповідь»), якою донині користуються історики та теологи, попри те, що вона була опублікована ще в 1912 році.⁸

До питання розуміння та тлумачення Біблії в лютеранстві зверталися Пешке та Ренкевітц. Останній зокрема розглядає відповіді Цинцендорфа на виклики атеїзму в проповідях.⁹ Артур Фріман розглядає графові богословські погляди як «теологію серця».¹⁰ Петера Ціммерлінга цікавлять однаково як погляди Цинцендорфа на проповідування,¹¹ так і його реформаторські ідеї та практики, як-от: освіта, виховання дітей, служіння мирян тощо.¹² Найдетальніший аналіз використання графом Біблії в проповідях, полеміці з представниками різних християнських конфесій та традицій, у практичному житті можна знайти в дисертаціях Кая Дозе¹³ та Тобіаса Кайзера.¹⁴

Зрештою вичерпну контекстуальну інформацію про *Berliner Reden* (дві найвідоміші збірки проповідей Цинцендорфа), зокрема і результати його євангелізаційних промов, можна довідатися зі статті «Nikolaus Ludwig Graf

⁸ Schian M. *Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt: Ein Beitrag zur Geschichte des endenden 17. und des beginnenden 18. Jahrhunderts*. Gießen: Verlag von Alfred Töpelmann, 1912. 123 S.

⁹ Renkewitz H. *Autorität und Gebrauch der Bibel bei Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf in der Auseinandersetzung mit dem Atheismus und in den Lösungen // Pietismus und Bibel / Hrsg. von Aland K. Wittenberg: Luther-Verlag, 1970. S. 148-169.*

¹⁰ Freeman A.J. *Zinzendorfs ökumenische Herzenstheologie / Übersetzt von B. Reeb. Basel : Friedrich Reinhardt Verlag, 2000. 377 S.*

¹¹ Zimmerling P. *Ein Leben für die Kirche. Zinzendorf als Praktischer Theologe. Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 212 S.*

¹² Zimmerling P. *Zinzendorf als Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft // Zinzendorf — Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft / Hrsg. von Vogt P., Haspel M. Weimar: Wartburg Verlag, 2012. S. 15-32.*

¹³ Dose K. *Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. Bonn: Richard Schwarzbild, 1977. 335 S.*

¹⁴ Kaiser T. *Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. Herrnhut: Herrnhuter Verlag, 2013. 442 S.*

von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums» («Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф. Переможний клич Євангелії») Крістіана Мьоллера.¹⁵

Джерельною базою наукової роботи стала низка проповідей XVI-XVIII століть. Передусім це були вибрані уривки Лютерових проповідей з Веймарського видання (Weimarer Ausgabe), найповнішого видання праць Мартіна Лютера, що було здійснене у 1883-1929 роках, а також "Малого катехизму". У текстуальному розділі також було використано дві книги Філіпа Меланхтона, а саме: *De officiis concionatoris* (1529) (трактат для проповідників) та *Elementa rhetorices* (1531), його найповніша праця з риторики, якою в наступні століття користувалися лютеранські священнослужителі. Також використано уривки із гомілій та трактатів Філіпа Шпенера, Августа Германна Франке та інших проповідників зі збірок *Die evangelische Predigt* та інших.

Що стосується писемної спадщини Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа, ми розглянули три його твори: *Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit* («Єремія, проповідник справедливості», 1741) та дві збірки проповідей *Berliner Reden*, проголошених та опублікованих у 1738 році. Зрештою, при порівняльно-зіставному аналізі Цинцендорфових ідей з ідеями інших теологів було залучено працю пієтиста Готфріда Арнольда *Die erste Liebe* (1696) та *Vollständiger Timotheus Verinus* (1718) ортодоксійного теолога Валентіна Льошера.

Структура магістерської роботи зумовлена метою та завданнями. Зокрема робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел та літератури, одного додатку та глосарія. У першому розділі розглянуто витoki двох післяреформаційних теологічних традицій, а саме: лютеранську ортодоксію та пієтизм, та визначено роль та особливості проповідницьких практик у них, зокрема і в Ніколауса Людвіга фон

¹⁵ Möller C. Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums // Sternstunden der Predigt. Von Johannes Chrysostomus bis Dorothee Sölle / Hrsg. von Heymel M., Möller C. Stuttgart: Calwer, 2010. S. 119-138.

Цинцендорфа. Другий розділ роботи присвячено розгляду двох дослідницьких позицій щодо належності Цинцендорфа та аналізу ортодоксійних та пієтистичних характеристик у Цинцендорфових збірках *Berliner Reden*. У третьому розділі здійснюється порівняння графових праць з творами ортодоксійного теолога Валентіна Льошера та пієтиста Готфріда Арнольда.

РОЗДІЛ 1. ПРОПОВІДНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ: ВІД ЛЮТЕРА ДО ЦИНЦЕНДОРФА

Беручись за розбір проповідницької традиції від Мартіна Лютера до середини XVIII ст. Передусім, варто розуміти, що належність проповідника до якоїсь конфесії (тут: лютеранство) передбачає, що так чи інакше до нього різними способами (через календарні проповіді, літургію, друковані проповіді, які з XVI ст. набувають все більшого поширення) передавалася частина традицій, міцно закладених століттями раніше. Наприклад, проповідники орієнтувалися на попередні зразки, особливо якщо вони були успішними, при складанні своїх промов. По-друге, проповідницька традиція для лютеранства як у XVI, так і у XVIII ст. стояла на чільному місці, і ту роль, яку їй надавали проповідники XVII-XVIII століття., не можна оцінити належним чином, якщо не знати, що означала проповідь для реформаторів та як саме вона вийшла на чільне місце в літургії (власне, у XVII столітті деякі проповідники скаржилися, що миряни ігнорували частину служби і приходили лише щоб послухати проповідь.¹⁶ По-третє, XVII та перша половину XVIII століття — це доба бароко, для якої були характерними свої жанри, зокрема релігійні, та власні особливості риторики, які вивчали священники та за допомогою яких вони доносили зміст проповідей доля прихожан.

У цьому доволі великому часовому проміжку лютеранство умовно поділяють на дві течії, тобто на лютеранську ортодоксію, або ж лютеранський схоластицизм, (прибл. 1580-1730) та пієтизм (1675-1760). Кожна з цих течій, попри перебування у «потоці бароко», розставляла свої акценти у проповіді та критикувала іншу сторону, проте з іншого боку, звісно, мала і чимало спільного з протилежною стороною. Так само розуміння контексту, у якому жив Ніколаус фон Цинцендорф, допоможе зрозуміти, у яких тематиках він наслідував «проповідницькі тренди», а що було унікальним для нього.

¹⁶ Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century (New History of the Sermon) / Ed. J. van Eijnatten. Leiden: Brill, 2009. P. 184.

У наступних підрозділах я планую пояснити, якими були загалом особливості кожного названого з означених періодів, розповісти про найяскравіших представників та їхнє уявлення про важливість проповіді, коротко розповісти про їхні проповідницькі практики, найважливіші твори, в яких вони висловлюються стосовно проповіді, роль проповідництва мирян (або ж її відсутність) т. ін.

1.1. Проповідь у часи Реформації: Мартін Лютер та Філіп Меланхтон

Мартіна Лютера (1483-1546) небезпідставно вважають людиною, яка поставила проповідь на найважливіше чільне місце у діяльності священників. Річ у тім, що проголошення проповіді він вважав «Словом Божим, так само як і втіленого Господа [тобто Ісуса Христа, народженого в людському тілі] та записане Святе Письмо».¹⁷ Саме через проповідь люди отримують своє спасіння, а за її відсутності вони його втрачають. Відповідно, саме ця діяльність найважливіша для священнослужителя, важливіша, ніж навіть таїнства.

Про цю важливість свідчить частота, з якою Лютер звертався до з-за амвону до прихожан. Як стверджують дослідники, за 36 років активної богословської діяльності він виголосив близько чотирьох тисяч проповідей, іноді проповідуючи по 2-3 рази на день.¹⁸ З цих промов збереглося понад дві тисячі, переважно у вигляді опублікованих конспектів сучасників.¹⁹ Для Лютера проповідь була передусім усним зверненням до людей («Євангеліє насправді повинно бути не писаним, а усним словом²⁰»), тому він сам майже ніколи не готував їх до друку (всі ті, які нині знаходяться у розпорядженні дослідників, збереглися завдяки його транскрибаторам, передусім Паулю

¹⁷ Цит. за Edwards O.C. A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 287.

¹⁸ Edwards O.C. A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 294.

¹⁹ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1732. S. 90.

²⁰ Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimarer Ausgabe // Weimarer Ausgabe / Hrsg. von J.K.F. Knaake et al. Weimar: Hermann Vöhlhaus Nachfolger. 1910. B. 10 (1[1]). S. 17.

Рьореру).²¹ Окрім підготовки катехитичних проповідей на визначені церквою дні та проведення гомілетичних лекцій на біблійні книги (у формі пояснення кожного вірша)²², відомо, що Лютер часто проповідував у неділю в себе вдома, про що свідчить відповідна збірка домашніх проповідей (*Hauspostille*).²³

Як вважав Мартін Лютер, найбільша відповідальність за проповідь лежить на священниках, проте проповідувати можуть навіть миряни. На відміну від католиків він вважав, що і жінка може проповідувати; щоправда, як він вважав, жінки у цьому недостатньо вправні порівняно з чоловіками²⁴. Втім, навіть священники часто не відповідали вимогам до проповідника. У передмові до «Малого катехізису» (1529) він ділиться враженнями від відвідин церковних громад: «... люди, особливо в селах не мають взагалі ніякого знання про християнську доктрину і, ой леле! багато пастирів є зовсім неспроможними та некомпетентними навчати».²⁵ Так, щоб цьому зарадити, він пише згаданий катехизм, наголошуючи на відповідальності проповідника перед людьми та на його завданнях навчати їх правильному розумінню Святого Письма, причому якомога простіше та доступніше.

Проповідницька діяльність Мартіна Лютера почалася ще у 1510 році в августинському монастирі з отриманням докторського ступеня.²⁶ Ранні збережені проповіді свідчать про те, що при складанні проповідей він користувався схемами, типовими для пізнього середньовіччя, зокрема так званою тематичною проповіддю. Так само для раннього Лютера було характерним використання алегорій, проте з часом видно, що він відмовився

²¹ Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts // Wallmann J. Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 427.

²² Edwards O.C. A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 294.

²³ Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimarer Ausgabe // Weimarer Ausgabe / Hrsg. von J.K.F. Knaake et al. Weimar: Hermann Vöhlhaus Nachfolger. 1914. B. 52.

²⁴ Цит. за Edwards O.C. A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 291.

²⁵ Лютер М. Малий катехізіс. URL: <https://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (дата звернення: 05.02.2020).

²⁶ Thimme H. Luther als Prediger // Luther im Pietismus / Hrsg. von K. Heimbucher. Giesel, Basel: Brunnen Verlag, 1983. S. 24.

від багатозначності та алегоризму, дедалі більше ставлячи акцент на буквальному тлумаченні Святого Письма.²⁷ Проте це, звичайно, не означає, що його проповіді не були багатими на інші мовні засоби. Наприклад, одна з його проповідей на уривок з 1 Послання Петра 5, 7²⁸ пропонує цікаву гру слів на основі слова *werfen*: «*Wer aber nicht lernet solches Werfen, der muß bleiben ein verworfen, zerworfen, abgeworfen und umgeworfen Mensch*».²⁹ Найчастіше використовуваним мовним засобом у його проповідях називають антитезу, що видно на прикладі опозицій «закон-благодать» та інших подібних.³⁰ Проповідування «закону» було для Лютера важливим, адже він робить людину спраглою та спонукує її шукати «благодать». Обговорення цих протилежностей у тій чи іншій формі притаманна для головних Лютерових проповідей про Декалог (Десять заповідей), Страждання Христа, Нагірну проповідь тощо.³¹

Спосіб донесення проповіді для слухачів, який використовував Мартін Лютер, називають *contio*, тобто виголошення проповіді перед широкою, тобто часто малоосвіченою, аудиторією. Цей спосіб дуже відрізнявся від того, який використовували тогочасні проповідники. Як казав сам Лютер: «Коли нарешті знаходиш хорошого проповідника, він поверхнево пробігається по Євангелії та продовжує проповідь байкою про старого осла ... або домішує поганських вчителів, Арістотеля, Платона, Сократа...» та «Боже добрий, у церкву приходять шістнадцятилітні дівчата, жінки, старі чоловіки та землероби, і вони не розуміють піднесені розмови. Якось мені доведеться написати книжку

²⁷ *Mohr H.* Predigt in der Zeit. Dargestellt an der Geschichte der evangelischen Predigt über Lucas 5, 1-11 // *Arbeiten zur Pastoraltheologie* / hrsg.von Martin Fischer und Robert Frick. B. 11. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. S. 5.

²⁸ *Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimarer Ausgabe* // *Weimarer Ausgabe* / Hrsg. von J.K.F. Knaake et al. Weimar: Hermann Vöhlhaus Nachfolger. 1927. B. 48, S. 53.

²⁹ «Але хто не навчиться такому киданню, той змушений залишатися відкиненою, посвареною, викиненою та роздратованою людиною».

³⁰ *Edwards O.C.* A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 288.

³¹ *Heintze G.* Luthers Predigt von Gesetz und Evangelium. München: Chr. Verlag, 1958. S. 257.

проти красномовних проповідників».³² Втім, його стиль не прижився серед лютеранського священства, як показало щонайменше наступне століття.

Не менший, хоч дещо інший, вплив на розвиток лютеранської проповіді мав гуманіст, поет та теолог Філіп Меланхтон (1497-1560), якого часто називають найпершим інтерпретатором та найближчим соратником Лютера.³³ Найбільше його значення оцінюють у збагаченні реформаційних ідей рисами Пізнього Відродження, що полягало передусім у зростанні ролі риторики. Манфред Фляйшер навіть гучно висловився, що без цього гуманістичного імпульсу «Реформація залишилася б кличем у пустині».³⁴

Життя і переконання Меланхтона ще перед зустріччю з Лютером значною мірою визначило навчання в університетах, які знаходилися під впливом гуманізму. У 1509 році він почав вивчення предметів тривіуму в Гейдельберзькому університеті; продовжив вивчення предметів квадрівіуму вже в Тюбінгенському університеті.³⁵ У 1518 році прийняв запрошення курфюрста Саксонії Фрідріха III (Мудрого) викладати грецьку мову у Віттенберзькому університеті. Тоді ж почалася дружба та співпраця з Лютером. У 1519 (або 1520) році Меланхтон заснував свою приватну школу, в якій великий акцент ставився на поезію.³⁶ Наступного 1521 року на основі своїх лекцій на Послання до римлян написав перший систематизований виклад лютеранського вчення *Loci communes*, у якому зокрема докладно пояснив поняття «закон», «гріх» та «благодать».³⁷

Попри те, що Філіп Меланхтон, на відміну від Мартіна Лютера, рідко

³² Цит. за *Edwards O.C. A History of Preaching*. Nashville: Abingdon Press, 2004. P. 92-293.

³³ *Estes J. M. The Role of Godly Magistrates in the Church: Melanchthon as Luther's Interpreter and Collaborator // Church History*. 1998. № 67 (3). P. 463-483.

³⁴ *Fleischer M. P. Melanchthon as Praeceptor of Late Humanist Poetry // The Sixteenth Century Journal*. 1989. № 20 (4). P. 559.

³⁵ *Greschat M. Philipp Melanchthon: Theologe, Pädagoge und Humanist*. Gütersloch: Güterslocher Verlagsshaus, 2010. S. 26.

³⁶ *Fleischer M. P. Melanchthon as Praeceptor of Late Humanist Poetry // The Sixteenth Century Journal*. 1989. № 20 (4). P. 573.

³⁷ *Greschat M. Philipp Melanchthon: Theologe, Pädagoge und Humanist*. Gütersloch: Güterslocher Verlagsshaus, 2010. S. 39.

проповідував (а коли й це проповідував, то це радше нагадувало проповідь-лекцію),³⁸ саме його роль була виявилася визначальною для проповідницької традиції. Дослідники пояснюють це тим, що Лютер, попри ясну гомілетичну спадщину, не залишив жодного трактату про укладання проповіді. Натомість це зробив Меланхтон, причому у кількох працях. Одна з них — *De officiis concionatoris* (1529) — була присвячена суто проповіді, проте інші, а саме: *De rhetorica libri tres* (1519), *Institutiones Rhetoricae* (1521), *Elementa rhetorices* (1531) стосувалися вже більше риторики у загальному. У них «Як гуманіст, він присвятив себе відродженню класичної риторики».³⁹

De officiis concionatoris являє собою досить стислий (15 сторінок латинською мовою) трактат про обов'язки проповідників та основи проповіді.⁴⁰ Меланхтон виділяє два головних обов'язки, а саме: *docere* (вчити, настановляти) та *hortari* (спонукувати), хоча в межах цих обов'язків можна виділити інші. Також він називає три жанри проповіді: *genus didacticum* (навчальний жанр), *genus epitrepticum* (спонукування до віри), *genus paraeneticum* (спонукання до моральних змін),⁴¹ причому два перших є найважливішими. Хоч, за словами Меланхтона, очевидно, що кожна проповідь є жанром риторики, проте не всі засоби риторики у ній можна використовувати. Умовами правильної інтерпретації біблійних текстів для аудиторії він називає знання, які можна отримати через навчання та особистий досвід. Наостанок автор подає деякі міркування та поради щодо проповіді. Наприклад, переповідаючи історії, проповідник не повинен заглиблюватися в деталі, щоб не відійти від теми. Не потрібно також алегоризувати, якщо для

³⁸ *Mohr H. Predigt in der Zeit. Dargestellt an der Geschichte der evangelischen Predigt über Lucas 5, 1-11 // Arbeiten zur Pastoraltheologie / hrsg.von Martin Fischer und Robert Frick. B.11. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. S. 7.*

³⁹ *Edwards O.C. A History of Preaching. P. 299.*

⁴⁰ *De officiis concionatoris Philippi Melancthonis dissertatio.* URL: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-083882&M=chemindefer> (дата звернення: 05.02.2020).

⁴¹ *Spiritualia and Pastoralia: Exomologesis and Ecclesiastes / Ed. by McGinness F. J., Dalzel A. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2015. C. 114.*

цього немає потреби.⁴² Цей трактат про проповідь неодноразово виходив друком у XVI ст., проте його ніколи не видавали окремо, про що принаймні свідчать збірки, які дійшли до нас.⁴³

Натомість праці присвячені риториці перейшли кордони як між країнами, так і між конфесіями: вони поширювалися на теренах Франції, Англії та Голландії; Ігнатій Лойола забороняв використовувати не лише теологічні праці Меланхтона, а й його трактати з риторики, що може свідчити про їхню популярність серед єзуїтів.⁴⁴ Тут ми коротко розглянемо його книгу *Elementa rhetorices*, адже вона дає можливість найдетальніше розглянути Меланхтонову систему вивчення риторики. На початку автор вказує, що у кожного оратора є п'ять завдань: *inventio* (знайдення теми), *dispositio* (побудова структури викладу), *elocutio* (підбір потрібних слів), *memoria* (вивчення напам'ять), *und pronuntiatio* (виголошення промови).⁴⁵ Проте у трактаті далі розповідає лише про перших три, для яких є важливим знання теорії. У першій книзі (*inventio* та *dispositio*) пропонує класичну структуру будь-якої промови, яка складається з шести частин, а саме: *exordium* (вступ), *narratio* (розповідь, представлення того, що відбувається), *propositio* (тема, ціль промови), *confirmatio* (підтвердження), *confutatio* (заперечення протилежних аргументів) *und peroratio* (закінчення).⁴⁶ У другій книзі (*elocutio*) Меланхтон акцентує на необхідності правильної граматики та на тропях (риторичних фігурах), які він також класифікує в три групи. Цінність його твору полягає в тому, що Меланхтон пропонує взірцеві промови, на яких можна вчитися.⁴⁷ Цей підручник з риторики за популярністю обігнала лише Еразмусова *De copia*

⁴² Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons die im Corpus Reformatorum vermisst werden // Schriften zur praktischen Theologie. Leipzig: Verlag von M. Heinsius Nachvolger Eger & Sievers, 1929. B. 5. S. XXII.

⁴³ Там само. S. XXXI.

⁴⁴ *Melanchthon P.* Elementa rhetorices. Grundbegriffe der Rhetorik / hrsg. und übers. von Volkhard Wels. Berlin: Weidler, 2001. S. 443-444.

⁴⁵ Там само. S. 27.

⁴⁶ Там само. S. 167.

⁴⁷ Там само. S. 23.

rerum ac verborum.⁴⁸ Вплив Меланхтонових трактатів можна простежити у гуманістичних традиціях лютеранських шкіл аж до XIX ст.⁴⁹

Після смерті Мартіна Лютера Філіп Меланхтон користувався великим впливом як один з головних продовжувачів Реформації та як перший інтерпретатор Реформатора. Його відмінність від Лютера проявилася зокрема у власному трактуванні «священства всіх». Якщо в Лютеровому уявленні абсолютно кожен здібний міг проповідувати, то Меланхтон бачив церковне служіння як опозицію «проповідник-слухачі». Не менш складно було йому уявити, як простолудин навчає у церкві освічених теологів. Саме так згадане «священство всіх» перейшло у сферу приватної побожності і почало означати радше взаємну душеопікунську турботу. Меланхтон не відмовився від загального священства повністю, вважаючи, що за відсутності священника і котрийсь із прихожан може здійснювати таїнство Причастя чи проповідувати.⁵⁰ Проте наступне століття інституціоналізації церковного життя ставить під сумнів існування таких практик.

1.2. Гомілетична теорія та практика в лютеранському схоластицизмі

Після смерті реформаторів продовжуються процеси конфесіоналізації, у ході яких лютеранство намагається закріпитися на німецьких територіях та не допустити переходу земель під вплив кальвінізму чи тим більше повернення до католицизму. Передусім це проявляється у намаганні окреслити межі своєї конфесії, сформувавши систему правильного, або ж «чистого», вчення та дотримання цих теологічних переконань. Цей період у лютеранстві ще називають часом «ортодоксії» або ж «схоластицизмом». Виділяють три періоди лютеранського схоластицизму, а саме: ранній (від

⁴⁸ Там само. S. 444.

⁴⁹ *Fleischer M. P. Melancthon as Praeceptor of Late Humanist Poetry // The Sixteenth Century Journal. 1989. №20(4). P. 559.*

⁵⁰ *Winkler E. Melancthons Amtsverständnis in seiner Bedeutung für die lutherische Orthodoxie // Melancthonbild und Melancthonrezeption in der Lutherischen Orthodoxie und im Pietismus / hrsg. von Lufft H. Lutherstadt Wittenberg, 1999. S. 45.*

Аугсбурзького релігійного миру 1555 до 1600), в якому піднімалися христологічні питання та обговорювалися теологічні погляди Лютера та Меланхтона; період Високої ортодоксії (1600-1675), коли зрештою сформовано теологічну систему, за філософську основу якої взято вчення Арістотеля та в центр поставлено принцип Святого Письма (*Schriftprinzip*); та період Пізньої ортодоксії (прибл. до 1780)⁵¹, у якому відбувається розкол на пієтистів та продовжувачів лютеранської ортодоксії.⁵²

Досягнення консенсусу щодо вчення відбулося через підготовку «Формули згоди» (*Konkordienformel*) та проведення диспутацій, причому помітною була роль професорів теології в університетах, які стали осередками ортодоксії.⁵³ «Формулою згоди» називають символ віри лютеранської церкви, який до 1577 року уклали декілька лютеранських теологів, зокрема Якоб Андреас, орієнтуючись передусім на праці Лютера та на Аугсбурзьке віросповідання Меланхтона; впродовж наступних двох років цю «Формулу» підписало близько 8 тисяч лютеранських священників⁵⁴. У 1580 році вийшла «Книга згоди», яка включила в себе «Формулу згоди» та низку інших ранніх документів Лютера та Меланхтона та стала «єдиною фінальною авторитетною збіркою лютеранських доктринальних стандартів»⁵⁵. Лютеранські диспутації у свою чергу були теологічними дискусіями, які регулярно відбувалися у Віттенберзі у приблизно 1570-1710 роках⁵⁶ і стосувалися передусім головних теологічних понять, використання Святого Письма тощо. Результати цих обговорень та й взагалі лютеранське вчення повинне було мати практичне

⁵¹ Elkar T.K. Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. Studien zu Gerhard, König, Spener und Freylinghausen. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. S. 53.

⁵² Там само. S. 55.

⁵³ Appold K.G. Orthodoxie als Konsensbildung. Das theologische Disputationswesen an der Universität Wittenberg zwischen 1570 und 1710. Mohr Siebeck, 2004. S. 11.

⁵⁴ Bouman H. Retrospect and Prospect: Some Unscientific Reflections on the Four Hundredth Anniversary of the Formula of Concord // Sixteenth Century Journal. 1977. № 8(4). P. 92.

⁵⁵ Там само. P. 93.

⁵⁶ Appold K.G. Orthodoxie als Konsensbildung. S. 12.

значення для прихожан церкви. Тому Андреас запровадив проповідування до навчального плану теологічного факультету у Віттенберзі.⁵⁷

Основою для навчання та практики проповідницької діяльності були Біблія та інші богослужбові (*Andachtsbücher*) та настановчі книги (*Erbauungsbücher*). Викладачі вважали вивчення Святого Письма початком та основою богословської науки та заохочували студентів мати свій екземпляр Біблії й читати його. При цьому в університетах намагалися також дати знання давніх мов, щоб майбутні священники могли мати глибше розуміння вчення та шукати в оригіналі ті уривки, які неточно чи недостатньо зрозуміло перекладено німецькою.⁵⁸ Студенти читали настановчі книги переважно лютеранських авторів (деякі ліберальніші викладачі, наприклад Абрагам Каловіус, дозволяли також кальвіністські книги).⁵⁹ Деякі такі книги були цілими «бібліотеками у собі», які повинні були допомагати пасторам на всіх етапах створення проповіді. Наприклад, в *Oratorische Schatzkammer* Христіана Вайдлінга (1700 р. — 1-а ч., 1700 р. — 2-а ч.) можна знайти пояснення незрозумілих слів, аргументи для підкріплення своїх тез, питання, свідчення тощо.⁶⁰

Джерела, у яких йдеться про обов'язки священників, свідчать про великі вимоги до проповідницької та пастирської роботи. Такими були наприклад, *Ethica pastorum et instructio cathedralis* (1678) Йоганнеса Квенштедта, *Museum ministri ecclesiae* (1718) Йоганна Фрідріха Маєра.⁶¹ Так, за вимогами Саксонського генерального артикулу 1580 року священники, якщо раптом їх не покликано, повинні самі приходити до людей, які були при смерті. Священник повинен мати владу карати молодих, старих, простолюдинів та вельмож. Перед виходом до проповіді вони не повинні надміру їсти та пити.

⁵⁷ Там само. S. 20.

⁵⁸ Leube H. Theologen als Männer der Praxis // Leube H. Orthodoxie und Pietismus. Bielefeld: Luther-Verlag, 1975. S. 53.

⁵⁹ Там само. S. 53.

⁶⁰ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1972. S. 122.

⁶¹ Leube H. Theologen als Männer der Praxis. S. 51.

Також не можна ставати за проповідницю⁶², не помолившись перед цим.⁶³ Основою кожної гомілії повинен бути біблійний уривок, призначений для читання того дня (*Perikope*).⁶⁴ Теологи у Віттенберзі також наполягали на тому, щоб священники особисто настановляли тих, хто не міг зрозуміти проповідь.⁶⁵

Дослідження показують, що проповідницькі практики, попри добре розроблену теорію, не завжди були досконалыми, особливо для сприйняття аудиторією. Високі вимоги до частоти проповідування (в середньому проповідники виголошували до 200 проповідей за рік)⁶⁶ змушували багатьох пасторів шукати готові приклади в постилях⁶⁷, хоч у самих університетах на навчання це засуджувалося. Вимоги готувати проповіді лише по наперед визначених перикопах⁶⁸ суттєво обмежували можливості вибору теми. Самі проповіді досить часто тривали довше ніж рекомендовану одну годину (похоронні проповіді тривали навіть до трьох годин).⁶⁹ Тому не рідкістю під час богослужіння були перешіптування між присутніми або читання газет; людей, які засинали, будила довгими палицями церковна прислуга.⁷⁰ У деяких випадках нецікавість проповідей могла бути спричинена тим, що деякі священники були зацікавлені більше посадою, ніж духовним розвитком прихожан: декотрі з них (що засуджує Квенштедт у вищезгаданій *Ethica pastorum*) намагалися отримати кращий приход шляхом підкупу: «Schmierende

⁶² Проповідниця — те саме, що амвон. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. С. 257.)

⁶³ Leube H. Theologen als Männer der Praxis. S. 54.

⁶⁴ Schian M. Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt: Ein Beitrag zur Geschichte des endenden 17. und des beginnenden 18. Jahrhunderts. Gießen: Verlag von Alfred Töpelmann, 1912. S.18.

⁶⁵ Leube H. Theologen als Männer der Praxis. S. 51.

⁶⁶ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 118.

⁶⁷ Постиль (нім. Postille) — опублікована збірка проповідей. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Postille> (дата звернення: 15.02.2021).

⁶⁸ Перикоп (нім. Perikope) — уривок з Біблії, який зачитують під час богослужіння. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Perikope> (дата звернення: 15.02.2021).

⁶⁹ Kantzenbach F.W. Orthodoxie und Pietismus // Evangelische Enzyklopädie. Gütersloh, 1966. B. 11. P. 20.

⁷⁰ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 118.

Narren bekommen die besten Pfarren».⁷¹ Подібно висловлюється Йоганн Людвіг Гартманн: «Wers Gluck hat und zu Hofe wohl stehet/ auch wol gute Schmiralia geben kan/ der führet die Braut heim».⁷²

Самі проповіді часто були способом викласти якусь доктрину чи моралізувати і таким чином гарантувати слухачам спасіння. Як стверджує Едвардз, «теологія відображалася у формалізації церковного життя, у якому єдиним, що очікувалося від вірних, було те, що вони отримують таїнства, слухають проголошення віри в проповідях, які стали віртуозними вправами з розсікання теологічних волосинок, та отримують спасіння доброю інтелектуальною працею, тобто правильним розумінням лютеранського віросповідання та його вчення про виправдання лише вірою».⁷³ Прикладом такої навчальної гомілії є різдвяна проповідь Йоганнеса Фостеруса на 1 Послання Тимофія 3, 16а (1610), у якій автор зосереджується передусім на вченні про божественну та людську природу Христа.⁷⁴ Проте не слід вважати, що всі повчальні проповіді були нудними, позбавленими почуттів та емоцій. Моралізаторську проповідь Конрада Дітріха (1575-1639) називають прикладом барокової різкості (*Barocke Drastik*).⁷⁵ Взявши за основу уривок з книги пророка Ісаї (5, 11), він виступає проти п'яниць, які «alles, was ihnen vorkommt, in sich schütten [...] ohne Schnauben und Bartwischen, mit vollem aufgesperreten Schlund wie ein Kuh, Ochs oder Esel».⁷⁶ Попри акцент на доктрину, інші теми, як-от: повсякденне життя (народження, вінчання, домашнє

⁷¹ Улесливі дурні отримують найкращі приходи. Цит. за: Winkler E. Melanchthons Amtsverständnis in seiner Bedeutung für die lutherische Orthodoxie. S. 47.

⁷² Кому пощастило мати добре становище при дворі і хто може добре підмазати, той отримує приход. Цит. за :Winkler E. Melanchthons Amtsverständnis in seiner Bedeutung für die lutherische Orthodoxie. S. 47.

⁷³ Edwards O.C. A History of Preaching. P. 840.

⁷⁴ Konrad J. Die evangelische Predigt. Grundsätze und Beispiele homiletischer Analysen. Vergleiche und Kritiken. Bremen: Carl Schünemann Verlag, 1963. S. 77.

⁷⁵ Там само. S. 471.

⁷⁶ «все, що їм трапиться, вливають у себе [...] не протерши носа та бороди, з повною та роззявленою пащею, як корова, віл чи віслик».

господарство), засудження жадібності та лихварства, суспільно-політичні події також знайшли відображення у лютеранській проповіді.⁷⁷

Проповіді часу схоластицизму будують за поданими Меланхтоном зразками, проте часто вони потерпають від надмірного красномовства. Священники залишаються при класичній структурі проповіді, запропонованої Меланхтоном, проте з'являються різні варіації цієї моделі. Ніколаїс Ребган та Валентин Льошер називають 25 способів формулювання проповіді.⁷⁸ Деякі пастори дуже сильно затягували вступну частину або робили кілька вступів.⁷⁹ У багатьох проповідях можна знайти складні терміни, латинізми, гебраїзми та грецизми.⁸⁰ Варто зауважити, що деякі слова та формулювання все-таки могли з'являтися пізніше при підготовці до публікації гомілетичних збірок. Прибічники лютеранського схоластицизму захищали використання великої кількості «риторичних прикрас» посилаючись на Біблію та кажучи, що і в ній дуже багато образної мови.⁸¹

Проте у шістнадцятому столітті були й приклади священників та теологів, які не вписувалися у рамки лютеранського схоластицизму. Найяскравішим прикладом є Йоганн Арнд (1555-1621), якого загалом вважають попередником пієтизму. Йоганнес Вальман називає його «батьком протестантської церковної критики».⁸² Згідно з ним, Арнд «є першим, чия критика Церкви, на противагу реформаторам, спрямована не проти римо-католицької папської та єпископської Церкви, але всередину, і яка звинувачує та піддає прямій критиці становище власної лютеранської Церкви».⁸³ Найбільш відомими є його чотири книги із заголовком «Справжнє

⁷⁷ *Ludwig U.* Philippismus und Orthodoxes Luthertum an der Universität Wittenberg. Die Rolle Jakob Andreäs im lutherischen Konfessionalisierungsprozeß Kursachsens (1576-1580). Münster: Aschendorff, 2009. S. 254.

⁷⁸ *Schian M.* Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt. S. 14-15.

⁷⁹ Там само. S. 15.

⁸⁰ *Schütz W.* Geschichte der christlichen Predigt. S. 121.

⁸¹ *Schian M.* Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt. S. 79.

⁸² *Wallmann J.* Mystik und Kirchenkritik in der lutherischen Theologie des 17. Jahrhunderts. Johann Arndt, Joachim Lütke mann, Philipp Jakob Spener // *Wallmann J.* Pietismus und Orthodoxie. B. III. Tübingen: Mohr Siebeck, 1995. S. 108.

⁸³ Там само. S. 108.

християнство» (*Wahres Christentum*), в яких дуже помітний вплив німецького містицизму.⁸⁴ У своїх катехитичних проповідях, поясненнях псалмів та інших працях він наполягає на оновленні життя, самозреченні, покірності, любові до ближніх тощо. Його тексти зазвичай вирізняються простотою: у них немає теологічних термінів, історій з бувальщини (*Anekdoten*), натомість багато прикладів з Біблії.⁸⁵

Після Реформації відбувається деякий зсув від Лютерового уявлення про проповідь як про усне проголошення Божого Слова: звичайно, їх продовжують інтенсивно озвучувати з-за амвону, проте спостерігається сплеск друкованих проповідей та настановчих книг. Оскільки їх виголошують та публікують для *ecclesia plantata* — як Валльман називає вже сформовану поколінням реформаторів церкву⁸⁶ — для неї важливим є зміцнення віри. Через наголос на цій меті іноді складно зрозуміти різницю між настановчими книгами та проповідями. Часто саме обсяг друкованих гомілетичних текстів дозволяє дослідникам визначити їх тривалість. Наприклад, похоронні проповіді (*Leichenpredigt*) становлять зазвичай 60-90 сторінок формату ін-кварто.⁸⁷ Із друком нерозривно пов'язане питання цензури, масштаби якої важко дослідити, хоча відомо, що ще 1558 року на одному з лютеранських синодів (*Frankfurter Abschied*) її було запроваджено.⁸⁸

Наостанок варто зазначити, що в XVI-XVII ст. відбувається інституціоналізація покликання до служіння, без якого ніхто не міг проповідувати чи здійснювати таїнства. Йоганн Герхард показує наступні умови для підтвердження покликання: «*presbyterio competit examen, ordinatio et inauguratio; magistratui Christiano nominatio, praesentatio, confirmatio; populo*

⁸⁴ Містика — намагання досягти єднання з Богом через занурення в глибину своїх почуттів, інтуїції, внутрішній досвід та роздумування. *Eisler R. Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. 1904. URL: <https://www.textlog.de/4495.html> (дата звернення: 16.02.2021).

⁸⁵ *Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt*. S. 125.

⁸⁶ *Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts* // *Wallmann J. Pietismus und Orthodoxie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 433.

⁸⁷ *Kantzenbach F.W. Orthodoxie und Pietismus* // *Evangelische Enzyklopädie*. S. 20.

⁸⁸ *Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts*. S. 440.

consensus, suffragium, approbatio, vel etiam pro ratione circumstantium postulatio».⁸⁹ Відповідно, прихожани втратили доступ до публічного вияву «священства кожного». Натомість відомо відносно багато прикладів, коли збудовуючу літературу, молитовні книги та збірки пісень писали та публікували миряни. Один з них, Міхаель Кубах, був за професією книготорговцем, деякі інші — юристами тощо.⁹⁰ В академічному середовищі проповідували, а також видавали свої збірки професори теології, які могли й не мати своєї власної парафії.⁹¹

1.3. Нові імпульси для проповіді в пієтизмі

У другій половині XVII сторіччя на християнських теренах Європи виникає пієтизм, який Удо Штретер визначає як

найбільш значимий з часів Реформації рух за побожність та одночасно рух за оновлення та реформу, який мав широкий вплив не лише на релігійне, але також і на соціальне та культурне життя, як і на турботу про бідних та сиріт, виховання та освіти, літературу та музику, зрештою на медицину, фармацевтику та економіку, і не в останню чергу на місіонерство.⁹²

Як можна зрозуміти з дефініції, рух не був обмеженим локально, що вплинуло на його різноманіття, яке проявляється в різних напрямках пієтизму. Щоб назвати хоч декілька, галлеський пієтизм орієнтувався на особисте навернення, простоту мови, та практичне християнське життя⁹³; швабський (також вюртемберзький) пієтизм «більше закорінений у Церкві та народові»,

⁸⁹ «Священник повинен пройти екзамен, отримати призначення та бути інавгурованим; для християнського чиновника [потрібні] висунення, представлення та затвердження; народна згода [тобто згода громади], голосування, схвалення, а також відповідність висунутим вимогам». Цит. за Winkler E. Melancthons Amtsverständnis in seiner Bedeutung für die lutherische Orthodoxie. S. 41.

⁹⁰ Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts // Wallmann J. Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 442-443.

⁹¹ Там само. S. 443.

⁹² Sträter U. Pietism // Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe, Konzepte, Wirkung / Hrsg. von Heinz Th. Stuttgart: J.B. Metzler, 2015. S. 395.

⁹³ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 149.

більше притаманні апокаліптичні теми⁹⁴; методизм (рух за оновлення в англіканській Церкві на чолі з братами Джоном та Чарльзом Веслі).⁹⁵

Зважаючи на строкатий територіальний характер пієтизму та наявність особливостей у теологічних переконаннях, моральних вимогах до прибічників тощо, богословські системи різних його течій важко звести до спільного знаменника. Проте дослідники називають ряд ознак, які об'єднують пієтистів. Перш за все це було братерство та духовне збудування, які практикувалися на конвентікелях,⁹⁶ додаткових до недільних богослужінь приватних християнських зустрічах. Для таких зборів була характерна «релігійна емансипація» рядових християн, адже під час їх проведення люди без теологічної освіти та сану читали та пояснювали Біблію.⁹⁷ Як і чоловіки, жінки нерідко очолювали такі групи, брали участь в теологічних дискусіях, матеріально підтримували їхню діяльність, листувалися з мандрівними проповідниками тощо. Пієтисти вимагали зміщення уваги з догматичної та контрверсійної⁹⁸ теології (які домінували в ортодоксійних колах) на практичну з орієнтацією на внутрішню побожність.⁹⁹ Зрештою, центральною для них була тема навернення (*Bekehrung*), ознаками якого були: визнання та сповідання гріхів перед Богом, віра та довіра Богу, намагання жити побожним життям, відокремлення від світу та долучення до спільноти, тобто братерство.¹⁰⁰

⁹⁴ Там само. S. 151.

⁹⁵ Там само. S. 158.

⁹⁶ Конвентікель (нім. *Konventikel*) — зустріч членів позацерковних релігійних спільнот. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Konventikel> (дата звернення: 29.03.2021).

⁹⁷ *Sträter U.* Pietism. S. 395.

⁹⁸ Контрверсійна теологія (нім. *Kontroverstheologie*) — напрямок теології, який досліджує відмінності між різними християнськими церквами не історично-дистанційовано, а полемічно-аргументативно оцінює їх з певної позиції. (Religion in Geschichte und Gegenwart. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-in-geschichte-und-gegenwart/kontrovers-theologie-COM_12165 (дата звернення: 29.03.2021).

⁹⁹ *Sträter U.* Pietism. S. 395.

¹⁰⁰ *Lehmann H.* «Absonderung» und «Gemeinschaft» im frühen Pietismus. Allgemeunhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung und Entwicklung des Pietismus // Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus. B. 4. S. 54.

Йоганн Арнд (1555-1621) та Філіпп Якоб Шпенер (1635-1705) є ключовими особами для німецького пієтизму. Щоправда, першого можна радше назвати передвісником та натхненником, хоч трапляються й науковці, які появу пієтизму прив'язують до його вже згаданої книги «Справжнє християнство»(1605).¹⁰¹ До прикладу, Шпенер та Франке вирости на його вкорінених у середньовічному містицизмі книгах з акцентами на глибокі стосунки християнина та Бога. Хоч слово «пієтизм» з'являється аж у 1689/90-му році¹⁰², переважна більшість вчених називає «батьком пієтизму» та «другим Лютером» саме Шпенера.¹⁰³ Початок зазвичай прив'язують до Шпенерової книги *Pia Desideria* (1675), а згасанням пієтизму називають 1740-і роки, коли набирає сили просвітництво.¹⁰⁴

Після здобуття 1664 року ступеня доктора теології в Штрасбурзькому університеті Шпенер зробив клерикальну кар'єру на трьох посадах, що передбачали від нього багато проповідування. Першою була Церква Босоногих у Франкфурті-на-Майні, в якій він був священником та відповідальним (*Senior*) за проповідницьке служіння (*Predigerministerium*) двадцять років. Після цього п'ять років він був на посаді головного придворного проповідника в Дрездені (1686-1701). Зрештою, останні кілька років перед смертю він був членом Ради Консисторію (*Konsistoriumrat*) та старшим пастором Церкви св. Миколая в Берліні.¹⁰⁵

Займаючись більшу частину часу проповідуванням, Шпенер намагався спростити та донести для слухачів складні догми. Скажімо, він свідомо вирішив донести свої основні теологічні погляди у формі низки проповідей

¹⁰¹ Elkar T.K. Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. S. 59.

¹⁰² Wallmann J. Die Anfänge des Pietismus // Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus. B. 4. S. 11.

¹⁰³ Edwards O.C. A History of Preaching. P. 840.

¹⁰⁴ Elkar T.K. Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. S. 61

¹⁰⁵ Haizmann A. Erbaulichkeit als Kriterium der Predigt bei Philipp Jakob Spener // Klassiker der protestantischen Predigtlehre. Einführungen in homiletische Theorieentwürfe von Luther bis Lange / hrsg. Albrecht Ch., Weeber M. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. S. 48.

«Die evangelische Glaubenslehre» («Євангельське віровчення», 1686/87), а не через публікацію догматичної книги. Подібно він зробив із своїми двома наступними збірками, «Die evangelischen Lebenspflichten» («Євангельські обов'язки життя») (1688, опубліковано 1692) та «Evangelische Glaubenstrost» («Євангельська потіха віри») (1689, видано друком 1695).¹⁰⁶ Ціллю всіх цих проповідей є донесення теми християнських обов'язків, плодів, тобто результатів народження згори (Wiedergeburt), християнського освячення, тобто уподібнення Христу в практичних учинках тощо.¹⁰⁷

У структуруванні своїх проповідей він користується переданими попередниками зразками, проте змістовно вони стали простішими. Зазвичай у своїх проповідях він послідовно спершу пояснює біблійну істину, спростовує протилежні аргументи, дає поради щодо практичного використання прослуханого Слова та підсумовує.¹⁰⁸ Головним джерелом для проповіді є Біблія: з неї він бере приклади, ілюстрації та тексти, які пояснюють інші тексти. Часто цитує Лютера чи отців Церкви, проте уникає небіблійних розповідей.¹⁰⁹

В одній своїй проповіді на уривок з Євангелії від Луки (5,1-11) Шпенер розповідає про проповідницьке покликання на прикладі того, як Ісус вибирав своїх перших учнів. Учні, яких вибрав Ісус, були «gottselige Männer» («побожними людьми»), відповідно це є головною умовою для проповідника. Бог У проповідуванні для Шпенера важливим є покликання до цього від Бога, а не самопризначення чи примус інших людей. Покликання можна визначити за наявністю природних здібностей та тим, що Шпенер називає *Gnadengaben*

¹⁰⁶ Sommer W. Philipp Jakob Spener als Oberhofprediger in Dresden zur Zeit der Regierung von Kurfürst Johann Georg III. (1686-1691) // Sommer W. Die lutherischen Hofprediger in Dresden Grundzüge ihrer Geschichte und Verkündigung im Kurfürstentum Sachsen. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006 S. 216.

¹⁰⁷ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 149.

¹⁰⁸ Edwards O.C. A History of Preaching. P. 843.

¹⁰⁹ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 149.

(дари благодаті), також за покликанням серця.¹¹⁰ Природний дар є важливим, адже «нездібних не можна змушувати до духовного». Проповідниками можуть бути лише чоловіки. Причому дуже добре, якщо вони освічені, проте це можуть бути люди і нижчого соціального статусу.¹¹¹ Ціллю покликання є заклик людей до навернення до Бога (або ж як це написано образно «zu Menschenfischen» — «бути ловцями людей»)).¹¹²

Перебування на посаді у Франкфурті-на-Майні прояснило Шпенеру проблеми сучасного йому священства та стану Церкви, зокрема і в проповіді, та підштовхнула до написання *Pia Desideria*, яка стала програмним документом пієтизму. У цій короткій праці (яка спочатку була вступом до іншої роботи Арнда) він «діагностує» тогочасні проблеми, висловлює сподівання щодо покращення та подає шість конкретних порад щодо змін. У першій він пропонує для всіх інтенсивне читання та вивчення Біблії, зокрема і через конвентікелі (також *colegia pietatis*).¹¹³ Друга теза стосується «священства кожного», на яке, за Лютером і Шпенером, мав право кожен, і яке полягало в заступницькій молитві один за одного, вивченні Святого Письма, його нагадуванні один одному тощо.¹¹⁴ У третій тезі говориться про необхідність любові на практиці. Четверта думка критикує усталені традиції міжконфесійних дискусій, говорячи, що суперечки ані не зроблять нікого християнином, ані не уможливлять християнську єдність, яку краще шукати через святе життя.¹¹⁵ У п'ятій він пропонує університетську реформу, зокрема введення практичних проповідницьких занять; професори повинні бути хорошим прикладом для студентів.¹¹⁶ Шоста та остання теза озвучує проблему

¹¹⁰ *Mohr H.* Predigt in der Zeit. Dargestellt an der Geschichte der evangelischen Predigt über Lucas 5, 1-11 // *Arbeiten zur Pastoraltheologie* / hrsg.von Martin Fischer und Robert Frick. B. 11. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. S. 24.

¹¹¹ Там само. S. 23.

¹¹² Там само. S. 24.

¹¹³ *Haizmann A.* Erbaulichkeit als Kriterium der Predigt bei Philipp Jakob Spener. S. 51.

¹¹⁴ *Brecht M.* Der Pietismus vom siebzehnten Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. S. 308.

¹¹⁵ Там само. S. 308.

¹¹⁶ *Haizmann A.* Erbaulichkeit als Kriterium der Predigt bei Philipp Jakob Spener. S. 53.

правильного навчання проповіді. Як можна зрозуміти, проблема була не в нестачі проповіді, а в її недоліках (особливо проблемною рисою зарозумілість, яка нехтувала слухачем, щоб справити враження вченості чи вишуканості за допомогою використання складних слів чи риторичних прикрас).¹¹⁷

Судячи з усього, мало зрушилося з місця стосовно п'ятої та шостої вимог, адже через 15 років Філіпп Шпенер повторює їх у *De impedimentis studii theologici* (1690), передмові до вже іншої книги. Те, що йому довелося спостерігати, приймаючи екзамени в студентів теології, досить сильно розчарувало його. Багато проповідей від них, які йому довелося почути, характеризувалися не «проявом Духа [Святого] та [Його] сили», але виявом людської мудрості та переконання.¹¹⁸ Він критикує їх за те, що хоч вони і вчаться довше, ніж попередні покоління священників, проте звертають увагу лише на те, як би навчитися ораторському мистецтву, щоб виконувати проповідничий обов'язок та занедбують інші важливі для пасторів риси:

Вони схожі на тих, які лише клопочуться тим, як добре навчитися зав'язувати та чистити взуття, але зовсім не турбуються про те, яким способом можна отримати та обробити шкіру. Через це їм доведеться пізніше або її виклянчувати, або, не мавши ніякої, робити з паперу, пергаменту або інших непідхожих матеріалів хоч і витончене, вироблене за правилами мистецтва, але негодяще взуття.¹¹⁹

Утвердження німецького пієтизму значною мірою пов'язане з містом Галле та соратником Шпенера Августом Германном Франке (1663-1727). В молодості він пережив досвід покаяння та навернення до Бога, який спочатку зробив його одним з найактивніших учасників студентського «пробудження» в Лейпцизі в 1689-90-х роках, а згодом, вже на посаді професора університету та священнослужителя (з 1692), на ключову особу в галлеському осередкові пієтизму, орієнтованому на проявлення «плодів» покаяння в роботі на суспільне благо.¹²⁰ Його студенти далі сприяли поширенню орієнтованого на навернення і вчинки виду пієтизму в Німеччині.

¹¹⁷ Там само. S. 54.

¹¹⁸ Haizmann A. Erbaulichkeit als Kriterium der Predigt bei Philipp Jakob Spener. S. 63.

¹¹⁹ Там само. S. 63.

¹²⁰ Gawthrop R. L. Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia. Cambridge University Press, 1993. P. 126.

Після приїзду в Галле, яке все ще потерпало від спустошення Тридцятилітньої війни, Франке був змушений одночасно зосередитися на духовному та суспільному поприщах. Викликом для священнослужителя був його приход у Глауха, передмісті Галле, відомому через злиденне становище мешканців, таверни та борделі. Ситуація почала мінятися значною мірою через проповіді, які наголошували на наверненні та освяченні, та інші заходи, а саме уроки катехизму для дітей та ін.¹²¹ Щоб вирішити проблему неграмотності серед цих дітей, він спершу створює школу для бідних, в якій за їжу викладали його студенти; після цього засновано латинську школу для заможніших дітей та *Paedagogicum* для дітей знаті. Так само, стурбований кількістю сиріт у місті, він запланував побудову сирітського будинку в 1697 році. Завдяки підтримці влади та багатих жертводавців він отримав для притулку право мати власний друкарський верстат, книгарню, чоботаря тощо, а також потрібні для побудови кошти.¹²² Всього, як стверджує Едвардз, за ініціативи Августа Франке створено 23 подібні соціальні інституції.¹²³

Завдяки тому що студенти дослівно записали 59 томів проповідей Франке,¹²⁴ ми можемо дуже багато довідатися про їхні особливості, як і про домінуючі тематики. Зазвичай перед амвоном сиділо від 6 до 20 студентів з позначеними літерами алфавіту зошитами. Кожен з них дослівно записував 4-20 слів з почутої проповіді та давав знак наступному студенту. Далі на основі цих конспектів створювалися цілісні рукописи, які віддавали в друк.¹²⁵ Записи підтверджують, що Франке часто проповідував до двох годин. Хоч він був проти риторичної вишуканості проповідей, у структурі він повторював типові зразки ортодоксії (зокрема двома вступами в тему),¹²⁶ насичував промови біблійними цитатами (заради пояснення одних біблійних уривків іншими),

¹²¹ Там само. Р. 128.

¹²² Там само. Р. 131.

¹²³ Edwards O.C. A History of Preaching. P. 842.

¹²⁴ Wallmann J. Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts. S. 436.

¹²⁵ Там само. S. 436.

¹²⁶ Konrad J. Die evangelische Predigt. S. 108.

часто повторювався або використовував типові формулювання, які впливають з домінуючих пієтистичних тематик.¹²⁷

Особистий досвід навернення Франке став провідним мотивом його проповідей та завдяки його впливу почав характеризуватися з пієтизмом загалом. При цьому самому моменту навернення повинна була передувати «боротьба за покаяння» (*Buszkampf*), тобто стан внутрішнього конфлікту, який характеризується прагненням душі отримати нове життя від Бога та позбутися старої гріховної природи.¹²⁸ Для цього Франке нерідко проповідує про Закон (який має виявити для людини її зіпсовану злом сутність) та Останній Суд. Такі проповіді побудовані на контрастах (зло описується в темних тонах, нове, подароване Богом, життя в яскравих тонах з особливим акцентом на хрест Христа).¹²⁹ Також чимало його уваги було присвячено темі відокремлення спасених людей від світських. Про це йдеться у його проповіді 1715 року на уривок з Євангелії від Матвія, 13 розділу, 24-30 віршів, в якому йдеться про добре зерно, посіяне Сином Людським, тобто Ісусом, та погане, засіяне лукавим, тобто дияволом. Практичною ознакою покаяння є діяльна жертвна любов до ближніх, особливо турбота про бідних, в той час як ненависть чи заздрість свідчать про невідроджене серце.¹³⁰

В листі до одного зі своїх друзів Август Германн Франке висловився про те, яким повинен бути вірцевий проповідник. Передусім він повинен натхненно бажати приводити людей до Христа. Проповідь про Нього повинна бути головною для священника. Також він повинен присвячувати час молитві. Далі, у своїх проповідях він повинен спонукувати прихожан до самозречення, читання духовної літератури тощо.¹³¹ В освіті священнослужителя надзвичайно важливим є знання біблійних мов, яке допомагає звіряти німецькі переклади складних уривків з оригіналом та правильно їх тлумачити, про що

¹²⁷ Schian M. Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt. S. 66.

¹²⁸ Gawthrop R. L. Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia. P. 141.

¹²⁹ Там само. S. 67.

¹³⁰ Konrad J. Die evangelische Predigt. S. 91.

¹³¹ Edwards O.C. A History of Preaching. P. 844.

він пише у своїй праці для студентів *Manuductio ad lectionem Scripturae Sacrae* (1693).¹³²

1.4. Ніколаус фон Цинцендорф: «дворянин, що став проповідником»¹³³

Особисте життя головного героя Ніколауса фон Цинцендорфа (1700-1760) має точки дотику з вищезгаданими традиціями та деякими названими теологами; також доречно згадати його проповідницькі практики з огляду на їх особливості та значущість для графа. Через ранню смерть батька та повторне одруження матері Ніколаус фон Цинцендорф провів більшу частину свого дитинства під впливом бабусі Генрієтти Катаріни фон Герсдорф (1648-1726). Окрім того що вона була однією з найвпливовіших та найосвіченіших жінок свого часу (писала поезію та пісні, могла читати Біблію мовами оригіналу), вона була відома своєю побожністю та прихильністю до пієтистичних гасел. Генрієтта Катаріна фон Герсдорф фінансово сприяла розвитку галлеських ініціатив,¹³⁴ тісно спілкувалася з Франке та Шпенером (який був навіть хресним батьком Цинцендорфа).¹³⁵ Щоденне читання Святого Письма, яке практикувала бабуся, релігійне оточення, розгляд біблійних історій з вчителями вплинули на те, що малий Ніколаус перейнявся любов'ю до Бога та бажанням стати проповідником.¹³⁶

У 1710-1716 Цинцендорф навчався в уже згадуваній школі (*Paedagogium*) в Галле. Її випускники, наприклад деякий Вальбаум, згадували, що завдяки часу, який дуже часто виділяли для духовних співів, читання біблійних текстів чи слухання проповідей «їхні душі [тобто душі школярів]

¹³² Peschke E. August Hermann Francke und die Bibel: Studien zur Entwicklung seiner Hermeneutik // Pietismus und Bibel /hrsg. von Aland K. Wittenberg: Luther-Verlag, 1970. S. 83.

¹³³ Sawyer E.A. The Religious Experience of the Colonial American Moravians. Nazareth, PA: Moravian Historical Society, 1961. P. 18.

¹³⁴ Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. Herrnhut: Herrnhuter Verlag, 2013. S. 27-28.

¹³⁵ Sawyer E.A. The Religious Experience of the Colonial American Moravians. P. 19.

¹³⁶ Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. Zinzendorf als Praktischer Theologe. Vendenhoeck & Ruprecht, 2010. S. 19.

годувалися стравами Божого Слова набагато рясніше»¹³⁷, ніж учні інших шкіл. У 1716-1719 за наполяганням рідних, які хотіли бачити Ніколауса фон Цинцендорфа на державній посаді, він вступає у Віттенберзький університет (вже згадувана твердиня лютеранської ортодоксії), щоб вивчати юриспруденцію. Тут він знайомиться з деякими теологами лютеранської ортодоксії, додатково вивчає богослів'я та біблійні мови, а також веде досить аскетично-духовний спосіб життя: відмовляється від танців, ігор, щоденно (вранці та ввечері, а коли була можливість, то і частіше) багато часу проводить у молитві, за Біблією та співами християнських гімнів.¹³⁸

У 1720 році Цинцендорф повернувся з освітньої подорожі по Європі та почав обіймати державну посаду за своєю освітою в Дрездені. За два роки, у 1722, він одружився з Ермута Доротеєю та купив невеликий маєток Бертельсдорф у Генрієтти Катаріни фон Герсдорф.¹³⁹ Приблизно у цей же час він дозволяє кільком групам нащадків гуситів, які перейшли в німецькі землі через богемський кордон, щоб уникнути переслідування зі сторони католиків, оселитися в своїх володіннях. За деякий час цих втікачів з Моравії і Богемії стає все більше; до того ж, представники інших релігійних груп (зокрема послідовники кальвінізму, анабаптизму, лютеранські пієтисти), довідавшись про релігійну терпимість графа, перейшли до його володінь та заснували разом з моравськими переселенцями поселення Гернгут.¹⁴⁰

Заохочення такого різномаїття та сприяння й активна діяльність графа у розбудові Гернгута викликали підозру зі сторони світської та релігійної влади Саксонії. З іншого боку, наприкінці 20-х років послабився тиск зі сторони родичів, які не бажали, щоб Цинцендорф приймав духовний сан. Тому, щоб засвідчити відповідність теологічних поглядів доктринам лютеранської

¹³⁷ Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. Bonn: Richard Schwarzbald, 1977. S. 23.

¹³⁸ Там само. S. 28-29.

¹³⁹ Sawyer E.A. The Religious Experience of the Colonial American Moravians. Nazareth, PA: Moravian Historical Society, 1961. P. 28.

¹⁴⁰ Там само. S. 30.

церкви й усунути підозри до неординарного релігійного пожвавлення у своїх володіннях та отримати офіційне право проповідувати та очолювати громаду, у 1734 році граф складає теологічний екзамен у Штральзунді, частиною якого було зокрема проголошення кількох проповідей. Вкінці року він офіційно стає пастором однієї з тюбінгенських церков.¹⁴¹ За три роки, перебуваючи у Берліні, він складає подібний екзамен перед лютеранськими старшими пасторами. 20 травня 1737 року старший придворний проповідник Яблонський висвячує його у сан єпископа Моравських братів.¹⁴²

Цинцендорф вважав гомілетyku своїм головним покликанням, тому виражав бажання проповідувати і на приватних зборах, і публічно. Про частоту його проповідування може свідчити той факт, наприклад, що чотири з восьми томів Гернгутських творів за 1756 рік (т.зв. *Jüngerhausdiarium*) становлять проповіді Цинцендорфа, записані винайденим у Гернгуті методом скорочень, що полегшувало конспектування.¹⁴³ Для покращення свого вміння він бував на зборах саксонських проповідників у Верхній Лужиці (нім. Oberlausitz), хоча згодом подібні зустрічі почали відбуватися і в Гернгуті.¹⁴⁴

Вернер Шютц вважає, що проповіді Цинцендорфа більше нагадували промови.¹⁴⁵ Не можна сказати, що вони безструктурні, проте в них не надто багато риторичного оздоблення (Цинцендорф вважав, що слухача повинен переконати зміст, а не маніпуляції зі словами чи структурою).¹⁴⁶ Вони зазвичай легкі для розуміння, через те що в них дуже мало іншомовних слів (грецизмів, гебраїзмів чи латинізмів, хоча такі трапляються). Переважаючим та часто єдиним джерелом для них є Біблія, тобто він цитує різні уривки для підтвердження своїх тез, використовує майже завжди біблійні історії та

¹⁴¹ Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. S. 168.

¹⁴² Möller C. Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums // Sternstunden der Predigt. Von Johannes Chrysostomus bis Dorothee Sölle / hrsg. von Heymel M., Möller C. Stuttgart: Calwer, 2010. S. 132.

¹⁴³ Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. S. 18.

¹⁴⁴ Там само. S. 33.

¹⁴⁵ Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. S. 155.

¹⁴⁶ Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. S. 33.

приклади для ілюстрацій. Одним із винятків є, напевно, Мартін Лютер.¹⁴⁷ Так само він подеколи ілюструє свої думки, цитуючи чи згадуючи своїх знайомих. Проте у деяких творах, присвячених для освіченішої аудиторії, він використовує і гебраїзми чи грецизми, цитує інших видатних богословів свого часу, причому не тільки не тільки німецьких, а й, наприклад, голландських з Лейденського університету або ж угорських.¹⁴⁸

За час свого життя Цинцендорф виголосив безліч проповідей, які зокрема розмістилися в наступних збірках: *Berliner Reden* («Берлінські промови», 1738), *Sieben letzten Reden vor der Reise nach Amerika* («Сім останніх промов перед подорожжю до Америки» та *Pennsylvanischen Reden* («Пенсильванські промови», 1741), *Gemeinreden* («Промови до громади» 1741) та *Londoner Reden* («Лондонські промови», 1749-55) тощо.¹⁴⁹ Здебільшого вони є христоцентричними: в них переважають сотеріологічні мотиви.¹⁵⁰ Проте так само він не ігнорує всю Трійцю: для нього вона є в духовному значенні моделлю сім'ї, яку він ставить в приклад для сім'ї земної. До поширених тематик належать також стосунки між обома статями, любов до ближніх (зокрема і до «далеких» ближніх, в чому проявляється його заклик до місіонерства), навчання дітей тощо.¹⁵¹ Також він звертається до теми атеїзму (який у його розумінні означав радше не відсутність віри в Бога, а стан людини без стосунків з Ним).¹⁵²

Ніколаус фон Цинцендорф не залишив після себе теоретичних праць про складання проповідей, проте одна з його праць, *Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit* («Єремія, проповідник справедливості») (1741), була явно

¹⁴⁷ Zinzendorf N. L. *Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit, allen redlichen Predigern in der evangelischen Kirche*. Berlin: Franklin und Comp, 1830. S. 132.

¹⁴⁸ Там само. S. 137.

¹⁴⁹ Schütz W. *Geschichte der christlichen Predigt*. S. 156-157.

¹⁵⁰ Сотеріологія — доктрина спасіння. Collins. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/soteriology> (дата звернення: 13.04.2021).

¹⁵¹ Zimmerling P. *Ein Leben für die Kirche*. S. 22-23.

¹⁵² Renkewitz H. *Autorität und Gebrauch der Bibel bei Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf in der Auseinandersetzung mit dem Atheismus und in den Lösungen // Pietismus und Bibel / hrsg. von Aland K. Wittenberg: Luther-Verlag, 1970. S. 159.*

призначена для проповідників і користувалася популярністю, судячи з кількох перевидань у XIX сторіччі та навіть перекладу на французьку мову. З неї ми можемо найбільше довідатися про його погляди на гомілетику. Повна назва звучить так: «Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit, allen redlichen Predigern in der evangelischen Kirche einfältig und als ein Exempel vorgestellt, wie man in seinem Amte mit Gott, mit der Obrigkeit, mit den Lehrern, mit seinen Zuhörern überhaupt, und mit seinen Brüdern insonderheit wandeln könne».¹⁵³ По суті книга являє собою послідовний (розділ за розділом, хоча уривки вибираються не всі) аналіз біблійної книги пророка Єремії (який для нього є взірцевим проповідником), його життя, стосунків з оточенням, пророцтва зі зверненням до сучасної для Цинцендорфа ситуації (на що вказує назва).

Коло питань стосовно проповідницької діяльності, що озвучуються в «Єремії...» дуже обширне. Наприклад, Ніколаус Цинцендорф називає ознаки несправжнього проповідника: такий зловживає Божим іменем, відкидає добре сумління та в наслідку тоне його «корабель віри», заздрить і свариться з одновірцями тощо.¹⁵⁴ Для слухачів Цинцендорф надає активну роль: вони повинні могли оцінювати проповідь, а якщо щось буде сказано неправильно, то навіть вказати проповіднику на помилку, тобто таким чином вважає священство не прерогативою вибраних, але правом кожного.¹⁵⁵ Як вважає граф, існує дві головних цілі проповіді: «Die Bekehrung der ihm anvertrauten Seelen» та «Die Gemeinschaft des Vaters und des Sohnes und seine eigene mit den ergriffenen und erbeuteten Seelen».¹⁵⁶ Важливою рисою для священника є розсудливість, яка полягає в тому, що він добре обдумує все, що планує винести на амвон і чого краще уникати у висловлюваннях.¹⁵⁷ У кожному,

¹⁵³ «Єремія, проповідник справедливості, представлена у простому викладі всім практикуючим проповідникам євангелічної церкви як приклад того, як можна практикувати своє служіння з Богом, з владою, з вчителями, зі слухачами загалом та зі своїми братами зокрема».

¹⁵⁴ Там само. S. 99.

¹⁵⁵ Там само. S. 132.

¹⁵⁶ «Навернення довірених йому душ» та «Спільнота Отця і Сина та його власна з заторкненими та завойованими душами». Там само. S. 145.

¹⁵⁷ Там само. S. 172.

навіть найбільш розбещеному, місті, є бодай одна людина, що прагне спасіння, тому ніколи праця священнослужителя не є марною, бо «Wo der Herr Arbeiter hinstößt, da ist Ernte».¹⁵⁸ Не оминає він зрештою стосунків християнського священника з іновірцями. Так, він вважає, що не можна схвалювати їхні вірування, бо вони єретичні, але і не можна їх відкидати, як і не відкинув апостол Петро богошукаючого язичника Корнилія. Цинцендорф визнає, що якби він міг проповідувати у мечеті, він би це робив, навіть якби зі сторони інших християн виникли питання чи заперечення.¹⁵⁹

Крім того, аналізуючи деякі інші документи, особливо біографію Цинцендорфа, яку написав Август Готтліб Шпангенберг (наступник графа), Петер Ціммерлінг знаходить ще деякі варті уваги думки. Ще одна функція проповіді полягає у душеопікунському нагадуванні чи публічному докорі. Перевага проповіді тут у тому, що вона дозволяє, не згадуючи вголос імен людей і таким чином публічно ображати їхню гідність, все ж догукуватися до них та спонукувати до змін.¹⁶⁰ Проповідування, слухання чи прийняття почутого є добровільними актами, адже нікого не можна змушувати до віри.¹⁶¹ Цинцендорф дотримується лютеранського девізу «Sola Scriptura», наголошуючи, що лише Біблія повинна бути джерелом і натхненням усіх теологічних думок та публічних висловлювань представників духовенства.¹⁶² До риторичного насичення проповіді він ставиться радше негативно, адже, по-перше, він хоче запобігти маніпуляціям над слухачами; по-друге, він не бажає, щоб проповідники поклалися на свої таланти, а не на Бога.¹⁶³ Священнослужителі повинні пережити особисте навернення. Важливо, щоб вони були чесними та відкритими: якщо у когось з них немає особливої думки чи відкриття для Церкви, вони повинні могли визначити це перед громадою.

¹⁵⁸ «Куди Господь посилає працівників, там і жниво». Там само. S. 201.

¹⁵⁹ Там само. S. 249-250.

¹⁶⁰ Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. S. 29-30.

¹⁶¹ Там само. S. 24.

¹⁶² Там само. S. 21.

¹⁶³ Там само. S. 33.

Як він висловлюється на одному з синодів, «Es ist unsinnig zu fordern, daß einer immer in Feuer und Flamme stehen soll».¹⁶⁴

Ніколаус фон Цинцендорф, як і Шпенер, вважав, що проповідь не повинна бути ізольованою подією життя, яка відбувається в неділю, тому успішно заохочував ідею *ecclesiolae in ecclesia* («церква в церкві») з Моравськими братами в Гернгуті.¹⁶⁵ Вона полягала у поділі християн на хори (нім. *Chor*), тобто групи з п'яти-десяти людей, які добровільно утворювалися для спільних молитов, співів, слухання проповідей, взаємної допомоги та підтримки. Зазвичай членів таких груп об'єднували спільні життєві обставини. Так, існували хори для незаміжніх жінок чи неодружених чоловіків, вдівців, подружніх пар тощо.¹⁶⁶ Ці групи мали деяку автономію, тобто з їх складу обиралися керівники та їх помічники, що свідчить про те, як багато важило для Цинцендорфа «священство кожного». Жіночими групами та християнським навчанням жінок опікувалися відповідальні жінки, що було досить малопоширеним у церковному житті XVIII ст. Загалом миряни (чоловіки та жінки) проводили уроки конфірмації та заняття для новонавернених, очолювали хори, давали милостиню та турбувалися про бідних тощо.¹⁶⁷ Коли пізніше в 40-х роках XVIII ст. Моравська Церква стала незалежною від лютеранської церкви Саксонії, практично всі духовні посади (зокрема посада диякона, пресвітера, крім єпископа, яким був Цинцендорф) були доступні чоловікам і жінкам з числа мирян.

Завдяки наголосі Мартіна Лютера на гомілетику проповідь змогла вийти на чільне місце в лютеранстві та залишатися на ньому і в XVII-XVIII ст. Соратник Лютера посприяв цьому значною мірою завдяки своїм трактатам з риторики, які стали настільними книгами священників при виборі жанру,

¹⁶⁴ «Беззмістовно вимагати, щоб хтось постійно перебував у вогні та полум'ї [завзяття]». Цит. за Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. S. 26.

¹⁶⁵ Sawyer E.A. The Religious Experience of the Colonial American Moravians. P. 19-20.

¹⁶⁶ Zimmerling P. Ein Leben für die Kirche. S. 27.

¹⁶⁷ Zimmerling P. Zinzendorf als Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft // Zinzendorf Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft / hrsg. von Vogt P., Haspel M. Weimar: Wartburg Verlag, 2012. S. 19-20.

тексту, способу донесення послання слухачам. Вже у лютеранському схоластицизмі проповідь перестає бути лише усною промовою, адже священники активно видають збірки своїх гомілій. У цей же час акцент теологів, зокрема і в проповідуванні, ставиться на навчання правильній догмі. Також до кількості та якості проповідей ставиться багато вимог через частоту богослужінь та тогочасні правила риторики. В середині XVII століття виникає широкий християнських рух пієтизм, представники якого прагнули не стільки знати правильне вчення, скільки жити по-християнськи згідно з Біблією. Заради цього вони прагнули спростити проповіді, популяризували приватні зустрічі для обговорення Священного Письма та гомілій тощо. Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф народжується та виростає посеред активних дискусій між обома вищезгаданими традиціями. З часу складання Штральзундського екзамену проповідь починає відігравати для нього велику роль: він публікує декілька великих збірок, пише книгу для проповідників *Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit*, а також заохочує проповідування (та інші служіння) мирян у своїй церковній громаді.

РОЗДІЛ 2. РИСИ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ОРТОДОКСІЇ ТА ПІЄТИЗМУ В БЕРЛІНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ ЦИНЦЕНДОРФА

Численні відомості з біографії Ніколауса фон Цинцендорфа, як-от: вже загані дитинство та підлітковий час у побожному пієтистичному середовищі, навчання в «цитаделі» лютеранського схоластицизму (Віттенберзький університет), підозри в гетеродоксії, складання кількох теологічних екзаменів для спростування цього та отримання священничого сану та інші, свідчать про перебування графа у вирі тогочасного релігійного життя. Хоч у нього були деякі короткотривалі знайомства з іншими конфесіями (наприклад, з англіканцями, менонітами чи армініанцями під час освітньої подорожі 1719-1720 рр.)¹⁶⁸, все ж найпомітнішими є лютеранські ортодоксійні та пієтистичні кола. Огляд цієї інформації викликає питання: А русла якої з цих двох традицій дотримувався граф, зокрема у своїх теологічних працях?

Далеко не завжди дослідникам вдається досягти консенсусу, і у випадку Цинцендорфа дві докторські дисертації, присвячені вивченню Святого Письма в практичному житті і роботах графа, висловлюють протилежні відповіді на поставлене питання. Автор першої розвідки *Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln* («Значення Письма для [теологічної] думки та діяльності Цинцендорфа»), захищеної 1972 року, переконаний в тому, що позиція провідника Моравської церкви збігалася з теологічним вченням офіційної лютеранської церкви. Натомість Тобіас Кайзер, автор новішої *Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext* («Цинцендорфове розуміння Святого Письма у його теологічно-історичному контексті», 2013), обстоює думку, що граф є пієтистом власного ґатунку.

Як здається, такі радикальні погляди не можуть бути повністю обґрунтованими. Ми вважаємо, що Цинцендорф є пієтистом, проте сильно вкоріненим у лютеранському вченні. Враховуючи це, доцільно спершу пояснити, на що саме у житті та теологічній спадщині графа орієнтуються два

¹⁶⁸ Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. S. 62.

згаданих дослідники, коли доходять до протилежних висновків. Для підтвердження ж нашої думки ми проаналізуємо дві збірки проповідей Цинцендорфа, об'єднані назвою *Berliner Reden* («Берлінські промови», 1738), щоб виявити у них ортодоксійні та пієтистичні характеристики та тематики.

2.1 Наукові дискусії про розуміння Святого Письма у Цинцендорфа

2.1.1 Цинцендорф як прихильник лютеранської ортодоксії в дисертації Кая Дозе

Докторська дисертація *Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln* (1977), за словами її автора Кая Дозе, серед досліджень в історії побожності є першою спробою повномасштабно дослідити значення Святого Письма для Ніколауса фон Цинцендорфа, зокрема для започаткування традиції лозунгів,¹⁶⁹ в його проповідях тощо.¹⁷⁰ Досліджуючи переважно теологічні праці графа, а також його листування, щоденники тощо, він доходить висновку, що Цинцендорф висловлює свої переконання у лютерансько-ортодоксійному ключі. Автор вважає перехід від пієтизму поступовим, коли розростається ортодоксійне коло знайомих та стаються деякі події у житті, що змушують переосмислити пієтистичні ідеї, проте вже у тридцятих роках XVIII ст., на думку Дозе, розуміння Біблії абсолютно збігається з офіційним вченням лютеранства.

На переконання Кая Дозе, першим кроком у повороті до лютерансько-ортодоксійної теології було трирічне навчання у Віттенберзькому університеті. Тут він міг задовольнити свій інтерес до поглибленого вивчення теології, побачити недоліки деяких пієтистичних тверджень та тісно спілкуватися з відомими лютеранськими теологами, наприклад, з Готлібом Вернсдорфом, професором теології та проректором Віттенберзького

¹⁶⁹ Лозунг (нім. *Losung*) — місце з Біблії, яке вибирається за допомогою жеребкування як цитата дня (у громаді гернгутерів [моравських братів]. Duden. Wörterbuch. URL: https://www.duden.de/rechtschreibung/Losung_Parole_Kennwort_Bibelspruch (дата звернення: 22.04.2021).

¹⁷⁰ Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. S. 12.

університету, чи Валентіном Льошером, суперінтендентом¹⁷¹ лютеранської Церкви в Саксонії. За їхньої допомоги він намагався в 1718 році навіть втілити об'єднавчий проєкт, який мав би покінчити полемічні дискусії між Галле та Віттенбергом, що вже свідчило про те, що в цей час молодий граф почав балансувати між двома богословськими центрами.¹⁷²

Перші теологічні твори, які видає Цинцендорф на початку 20-х років, на думку Дозе, сильно позначені віттенберзьким впливом. В одному з них, *Oel=Blat des Friedens...* («Оливковий листок миру...», 1723), він проводить різницю між догмами та практикою, вважаючи, що справжнє лютеранське вчення, особливо про Христа, затьмарене самими ж церковними служителями.¹⁷³ Проте *Milch der Lehre* («Молоко вчення»), катехитична книга для дітей, того ж самого року містить багато пієтистичних формулювань, починаючи з самої назви, яка була часто використовуваною фразою серед пієтистів.¹⁷⁴ У 1725 році в Лейпцигу вийшов Цинцендорфовий «Великий катехизм», який автор запланував як детальне тлумачення «Малого катехизму» Лютера. Кай Дозе зауважує, що тут, на відміну від пієтистів, які вважали Святе Письмо ввідним до розуміння навчальних богослужбових книг, Цинцендорф називає саме Лютеровий катехизм вступним для дослідження Біблії.¹⁷⁵ «

Досліджуючи біографію Цинцендорфа, видану у 1740 році, Дозе доходить висновку, що повний поворот до лютеранської ортодоксії в того відбувся перед 1734 роком. Пієтистичний проповідник Мішке заявив, що невпевнений у спасінні Цинцендорфа, адже у нього не було ніяких спогадів про *Vißkampf* («боротьби за спасіння»). Крім того, Цинцендорф не міг назвати

¹⁷¹ Суперінтендент (нім. *Su-per-in-ten-dent*) — у деяких німецьких регіональних церквах духовна посада, що передує деканату [для зрозумілості, посада інтендента є аналогом посади єпископа]. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Superintendent> (дата звернення: 22.04.2021).

¹⁷² Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. S. 36.

¹⁷³ Там само. S. 78.

¹⁷⁴ Там само. S. 79.

¹⁷⁵ Там само. S. 85.

точний час свого покаяння, тобто момент, коли він точно порвав зі старим життям, яке, за уявленнями Франке, були доказом справжнього народження для духовного життя в Бозі. Тоді, безуспішно намагаючись якось віднайти свій точний момент навернення, проте будучи повністю впевненим в щирості своєї любови до Христа, він зрозумів, що Бог не діє математично та не через зусилля людини самої приблизитися до Нього своїми намаганнями спастися. Тоді він повністю відкинув галлеське вчення та прийняв лютеранське *sola fide*, яке не передбачало довгих зусиль, а швидше радість від отримання Господньої благодаті.¹⁷⁶

Підтвердженням ортодоксійності Цинцендорфа, за Дозе, є і його абсолютна підтримка деяких інших особливостей вчення лютеранської церкви, наприклад, необхідності хрещення, особливо у малому віці. У дискусії з провідником громади інспіраціоністів¹⁷⁷ Йоганном Фрідріхом Роком, який вважав Вечерю Господню та хрещення символічними, і, відповідно, необов'язковими, він доводив, що ці дві заповіді для своїх послідовників встановив Ісус, і тому їх потрібно виконувати. З іншого боку, слідуючи вже за лютеранською традицією, а не дотримуючись букви Письма, Цинцендорф вважав потрібним хрещення дітей (навіть якщо в Біблії не було конкретних згадок про нього), доводячи це Христовим висловом “Пустіть дітей ... до Мене».¹⁷⁸

Скріпленням переходу на лютерансько-ортодоксійні позиції Дозе вважає добровільне складання теологічного екзамену перед ортодоксійними теологами в Штральзунді. Щоб показати повну згоду з офіційним вченням, Цинцендорф навіть дописує свої пояснення до тез екзамену. Так, він погоджується з тим, що Слово Боже є завершеним каноном і єдиним вказівником для проведення життя та росту віри. Також він погоджується з

¹⁷⁶ Там само. S. 187.

¹⁷⁷ Інспіраціоністи — представники радикального пієтизму, які з'явилися на німецьких теренах у 1714 році, в своїх практикували говоріння іншими мовами, пророцтва тощо. *Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext.* S. 187.

¹⁷⁸ *Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln.* S. 214-216.

поділом на *verbum externum* (зовнішнє слово) та *verbum internum* (внутрішнє слово), з яких перше має божественну силу до зміни людини, проте саме друге відкриває цю силу людині.¹⁷⁹ У своїх п'ятій-сьомій тезах він погоджується з тим, що у Письма є лише одне (духовне) значення та тим, що дієвість Божого Слова не залежить від духовного стану священнослужителя (на відміну від пієтистів, які багато уваги надавали потребі особливої святості проповідника).¹⁸⁰

Багато подібних тверджень Дозе бачить у «Берлінських промовах». Лише через Ісуса та лише через Святе Письмо люди можуть дізнатися, яким є Бог; у текстів Святого Письма є лише одне значення, а ті, які намагаються побачити в ньому неточності чи по-своєму пояснювати, викривлюють його.¹⁸¹ Варто зазначити, Кай Дозе зауважує деякі пієтистичні риси в Цинцендорфа, проте дуже мало уваги приділяє їх поясненню, вважаючи їх вочевидь лише малими вкрапленнями, які мали незначний вплив на його діяльність.

2.1.2 Цинцендорф як продовжувач традиції пієтизму в дослідженні Тобіаса Кайзера

У 2013 році, за декілька десятиліть після Кая Дозе, Тобіас Кайзер дослідив ту ж тему в дисертації *Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext* («Цинцендорфове розуміння Святого Письма у його теологічно-історичному контексті»), проте дійшов до протилежного висновку. Як вважає дослідник, у Цинцендорфа спіритуалістичне¹⁸² розуміння Святого Письма, що є найяскравішою характеристикою саме пієтизму.¹⁸³ Крім того, якщо Дозе говорить про поступовий перехід графа до ортодоксії, то

¹⁷⁹ Там само. S. 221-222.

¹⁸⁰ Там само. S. 224.

¹⁸¹ Там само. S. 233.

¹⁸² Спіритуалізм (нім. *Spi-ri-tu-a-lis-mus*) — релігійна практика, яка на чільне місце ставить переживання божественного, безпосередній духовний зв'язок людини з Богом; синонім до слова містицизм. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Spiritualismus> (дата звернення: 23.04.2021).

¹⁸³ *Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext*. S. 11.

Кайзер вважає, що Цинцендорф завжди залишається вірним пієтичному вихованню. Деякі ж очевидні епізоди з лютеранським схоластицизмом він трактує як такі, які покликані відвести від підозр у єретизмі та бути пропуском до безперешкодної церковної діяльності.

Хоч Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф погодився з усіма тезами лютеранського вчення, представленими до екзамену штральзундськими теологами, проте його примітки до більшості з них, як гадає Тобіас Кайзер, є пієтистичними. Наприклад, у зауваженні до третьої тези (про те, що благодать приходить від Божого слова) додає, що благодать приходить до тих, хто шукає її (тобто незалежно від Слова, як трактує це пояснення Кайзер). Також граф певною мірою заперечує висловлену згоду з тезою про одне значення Святого Письма, коли каже, що його можна тлумачити і у містичний, пророчий чи догматичний спосіб тощо.¹⁸⁴

Через той факт, що Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф вступає у дискусію з деякими іншими неортодоксійними теологами, Кай показує, що у нього було своє вираження пієтизму. Одним з тих, з ким полемізував Цинцендорф був радикальний пієтист Йоганн Конрад Діппель.¹⁸⁵ Діппель відкидав лютеранську догму про дослівне богонатхнення Біблії.¹⁸⁶ Більше того, він вважав, що Святе Письмо може пристосовуватися до уявлень християн кожної епохи (тобто, наприклад, перші християни по-своєму уявляли біблійні події). Це заперечував Цинцендорф, який вважав, що Діппель просто намагається пристосувати Письмо до своїх уявлень і в такий спосіб спотворити їхнє справжнє значення.¹⁸⁷ Також Кайзер згадує дискусію з

¹⁸⁴ Там само. S. 167-168.

¹⁸⁵ Радикальний пієтизм — напрямок пієтизму, представники якого надавали перевагу повному розриву з офіційною Церквою. Представників називають пієтистами або також сепаратистами. ABSOLUTISMUS, PIETISMUS UND AUFLÄRUNG // Württembergische Kirchengeschichte online. URL: <https://www.wkgo.de/epochen/absolutismus-pietismus-und-auflaerung#article-117-1158> (дата звернення: 24.04.2021).

¹⁸⁶ Дослівне натхнення — теологічна доктрина про те, що божественне натхнення поширюється на кожне слово певного тексту. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/verbal%20inspiration> (дата звернення: 24.04.2021).

¹⁸⁷ *Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. S. 183.*

інспіраціоністами. Хоч, з одного боку, Цинцендорф як спіритуаліст не відкидав існування дару пророкування від Святого Духа, на який був особливий акцент у цій громаді, проте негативно ставився до того, що до цих духовних одкровенень могли дослухатися більше, ніж до самої Біблії.¹⁸⁸

Його богословські тексти, написані близько 1734 року, є досить спіритуалістичними, проте одночасно Цинцендорф, як думає Кайзер, намагається показати свою відповідність лютеранській теології. Наприклад, він набагато менше цитує Біблію (рясні цитати в текстах були більше характерні для пієтистів, хоч, зрозуміло, Святе Письмо було важливим в обох традиціях). З іншого боку, він посиляється безпосередньо на Біблію, щоб виправдати конвентікелі, до яких ортодоксійні теологи ставилися з підозрою.¹⁸⁹ У своїх *Bedenken und Sendschriften* («Роздуми та відкриті листи», 1734) він відкрито звинувачує лютеранських схоластів у зумисне перекрученому тлумаченні Біблії та наполяганні на тому, що це єдине правильне значення. Для доведення своєї тези Тобіас Кайзер використовує також *Sonderbare Gespräche* («Особливі розмови», 1735, видано 1739 року), у якій Цинцендорф використовує діалогічну форму донесення своєї теології. Так, у цій книзі він показує розмову дочки власника заїжджого двору та одного з гостей. Незнайомець переконує дівчину в тому, що відсутність особливих богословських знань ніяк не може завадити розуміти Біблію. Для цього потрібно просто заглиблюватися лише в неї, адже одні біблійні уривки пояснюють інші. До того ж, почуття є не менш хорошим способом пізнання, ніж розум, на якому так наполягали лютеранські ортодоксійні теологи.¹⁹⁰

У дослідженні Тобіас Кайзер не оминає берлінські проповіді. На його думку, вони є прикладом його орієнтованої на містицизм герменевтики. Так, він вважає, що граф говорить дуже емоційно та не може пояснити, як саме до нього приходить тлумачення. Він покладається не на людське розуміння, а на

¹⁸⁸ Там само. S. 188.

¹⁸⁹ Там само. S. 196.

¹⁹⁰ Там само. S. 199.

божественне відкриття, і тому, власне, просить про нього у молитві після цитування біблійного уривка. Як Цинцендорф вважає, жодна людина не може самотійно отримати розуміння священного тексту, якщо тільки його не відкриє Бог.¹⁹¹

Щоб краще пояснити природу Цинцендорфової теології, Кайзер звертається до текстів його критиків. Один анонімний автор з очевидно ортодоксійної позиції звинувачує графову общину в містичному тлумаченні Св. Письма. Його головне зауваження в тому, що вони тлумачать Слово не з позиції розуму, а внутрішніх відчуттів, також що нехтують звірянням своїх духовних думок з Біблією.¹⁹² Подібні думки висловлює Йоганн Міхаель фон Льюен, який, окрім того, вважає, що гернгутери (і з ними Цинцендорф) самовпевнено вважають, що просто через те, що вони отримали народження згори, вони мають дар тлумачити Письмо.¹⁹³ Андреас Грос, до того ж, негативно висловлюється про гернгутську практику вирішення важливих справ за допомогою жеребкування, а не розсудливого обговорення і прийняття рішення.¹⁹⁴ Враховуючи їхні думки, а також інші приклади, автор вважає, що у 30-і роки Цинцендорф ніяким чином не був ортодоксійним теологом, проте розвинув свій вид пієтизму, що ґрунтувався на особливому розумінні Письма.

2.2 «Берлінські промови» (1738)

Берлінські проповіді, проголошені та записані у січні-квітні 1738 року, стали двома найвідомішими збірками Цинцендорфа. Як натякає сама назва, граф виголосив їх у Берліні, в якому отримав притулок від короля Пруссії Фрідріха-Вільгельма I після того, як у 1737 році його видворили з Саксонії через звинувачення в гетеродоксії. Попри успішно складений теологічний екзамен у Штральзунді, лютеранський Консисторій Берліну не дозволяв графу

¹⁹¹ Там само. S. 201.

¹⁹² Там само. S. 209.

¹⁹³ Там само. S. 210.

¹⁹⁴ Там само. S. 210.

проповідувати в міських церквах.¹⁹⁵ З іншого боку, як свідчить сам Ніколаус фон Цинцендорф, багатьом людям різного походження та статусу (серед них було багато дворян) хотілося послухати, як він проповідує, чи то з цікавості (“weil sie dachten, ich sey ein ungewöhnlicher Prediger oder predigte auf eine besondere Weise»)¹⁹⁶, чи тому що він «bezeugte die Wahrheit von JESU von ganzem Herzen».¹⁹⁷ Тому спершу він дозволяв бажаючим приєднуватися до молитовних зібрань у мансарді свого будинку, проте згодом, щоб не відмовляти нікому через відсутність вільного місця, почав двічі на тиждень проводити окремі зустрічі для чоловіків та жінок.¹⁹⁸

В липні-серпні того самого року Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф вирішив опублікувати законспектовані промови. У передмові до збірки проповідей до чоловіків він пише, що до цього його спонукало те, що хтось почав активно поширювати цілі проповіді під його іменем, в яких «der Text, das Thema, und alle Worte erdichtet waren»¹⁹⁹, тобто не мали нічого спільного з тим, що насправді говорив граф. Також між людьми ходили і такі проповіді, в яких він впізнав деякі свої концепції, «die sich wohl gar Christlich gemeinet haben mochten, aber es waren ihre, und nicht meine Worte, ihre, und nicht meine Ideen»²⁰⁰, тобто він не хотів називатися автором чужих промов. Вже в 1743 році вийшли треті видання обох збірок, що свідчить про популярність, якою вони користувалися. Дослідники кажуть, що вони були проповідувані для всього світу, а Берлін був лише кафедрою для їх озвучення.²⁰¹

¹⁹⁵ Möller C. Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums. S. 119.

¹⁹⁶ «бо вони думали, що я незвичайний проповідник чи якимось особливо проповідую». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden, welche im Jahr 1738 vom Januario bis zu Ende des Aprilis in Berlin an die Frauens-Personen daselbst gehalten worden. Leipzig, Altona: Korte, 1743. S. 5.

¹⁹⁷ «свідчив правду про Ісуса від усього серця». Там само. S. 5.

¹⁹⁸ Там само. S. 5.

¹⁹⁹ «текст, тема та всі слова були повністю вигадані». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden, Welche zu Berlin vom 1ten Januar. 1738 bis 27ten Aprilis in denen Abend-Stunden sonderlich für die Manns-Personen gehalten worden. Flensburg, Altona : Korte, 1743. S. 3.

²⁰⁰ «які мали цілком християнські наміри, проте це були їхні, а не мої слова, їхні, а не мої ідеї». Там само. S. 3.

²⁰¹ Möller C. Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums. S. 132.

Перша збірка називається *Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden, welche im Jahr 1738 vom Januario bis zu Ende des Aprilis in Berlin an die Frauens-Personen daselbst gehalten worden* (для зручності надалі ми будемо користуватися скороченим перекладом, а саме: «Берлінські промови до чоловіків») складається з шістнадцяти проповідей, у яких Цинцендорф послідовно розбирає Лютерове пояснення до Другого члену Символу віри (Додаток 1). Так, кожній проповіді відводиться тлумачення маленького уривка з тексту Лютера. Мьоллер пояснює це тим, що ще під час навчання у Віттенберзі граф особливо захоплювався проповідями про Символ віри.²⁰² Ціль збірки він озвучує у вступі в чотирьох пунктах, які можна узагальнити як бажання довести людську та божественну природу Христа, показати, що Він є єдиною дорогою до Бога, та привілей християн, яких «JEsus mit seinem Blut theuer erkauf hat».²⁰³

Другу збірку проповідей (для зручності ми скорочено називатимемо її «Берлінськими промовами до жінок»)²⁰⁴ Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф присвячує королеві Пруссії Софії Доротеї ГанOVERської. У зверненні до королеви він згадує, що вона не соромиться називати себе грішницею, так що «Das ist eine seltene Gnade, wo so viel Tugend ist».²⁰⁵ Також з нею він ділиться ціллю своїх промов, якою вважає налагодження стосунків між Христом та грішниками.²⁰⁶ Збірка складається з дванадцяти проповідей на тему Молитви Господньої («Отче наш»), а також деяких інших проповідей з того самого періоду. Попередньо було згадано, що більшість промов графа є

²⁰² Там само. S. 128.

²⁰³ «дорого купив Ісус своєю кров'ю». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen.* S. 4.

²⁰⁴ *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden, welche im Jahr 1738 vom Januario bis zu Ende des Aprilis in Berlin an die Frauens-Personen daselbst gehalten worden.* Leipzig, Altona: Korte, 1743. 235 S.

²⁰⁵ «Це рідкісна благодать, у якій так багато доброчесності». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen.* Leipzig, Altona: Korte, 1743. S. 4.

²⁰⁶ Там само. S. 4.

христоцентричними, проте у цьому випадку, вочевидь, тематика зумовлює те, що він багато говорить про Бога-Отця як люблячого Творця всього світу.

2.3 Ознаки ортодоксійного вчення в берлінських проповідях

Уважне читання обох збірок «Берлінських промов» показує, що його тексти 30-х років XVIII ст. мають позначені впливом лютеранських схоластичних кіл, з якими він мав контакт ще з часу навчання у Віттенберзі. Передусім це проявляється в розгляді у проповідях основоположних текстів лютеранського вчення, автором яких був Мартін Лютер. Крім того, Цинцендорфові праці свідчать про наголос на таких п'яти елементах як «тільки Христос», «тільки благодать», «тільки віра», «тільки Слово Боже» та «тільки Богу слава», хоч якимось з них, особливо гаслу «тільки Христос», він віддає більше уваги. Також рисою ортодоксії, про що згадувалося раніше, є прагнення показати правильне вчення що стосується природи Христа чи людського гріха, таїнств, особливо хрещення, чи дієвості Слова Божого незалежно від духовного стану проповідника.

За основу своїх проповідей Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф обирає один з головних доктринальних текстів лютеранства, тобто «Малий катехизм» (1529) Лютера.²⁰⁷ З його головних частин, якими є пояснення Декалогу, Апостольського символу віри, Господньої молитви, Таїнства хрещення, Сповіді та Причастя, у «Берлінських проповідях до чоловіків» Цинцендорф пояснює Реформаторове тлумачення другого елемента, тобто Символа віри. Як можна припустити, хоч молитва «Отче наш» є загалом важливим текстом у християнстві, граф вибирає її для «Берлінських проповідей до жінок» через те, що вона також вміщена до «Малого катехизму». Окрім того, про авторитетність Лютерових висловлювань для Цинцендорфа свідчить те, що

²⁰⁷ Kleiner Katechismus // Evangelische Kirch im Rheinland URL: <https://www.ekir.de/www/mobile/ueber-uns/kleiner-katechismus-9565.php> (дата звернення: 05.05.2021).

він є єдиним небіблійним персонажем, якого згадує в текстах проповідник. Він неодноразово цитує його для підкріплення чи пояснення своїх думок. До прикладу, говорячи про отримання прощення від Бога, він каже: «Dazu gehöret Christus Sinn, dazu gehöret die Zerstörung des alten Sinnes, oder wie Lutherus sagt: Das Umkehren und Umstürzen des Grundes und des Bodens des alten Herzens. Das kan uns die Gnade geben».²⁰⁸

У «Берлінських промовах» значною мірою розкривається христоцентрична теологія Цинцендорфа. З одного боку, сам зміст Лютерового пояснення та Апостольського символу віри про Христа (Додаток А), що розглядаються в проповідях до чоловіків, спрямовують на таку тематику. Проте вже на перших сторінках Цинцендорф дає зрозуміти, чому так цілеспрямовано зосереджує увагу на особі Ісуса:

Denn es ist schon ein Unglück in der Christenheit eingerissen, daß man nur mit Gott zu thun hat, und wenig von Christo handelt, als wenn er nicht auf der Welt gewesen wäre, noch in der Bibel auf allen Blättern stünde, oder als wenn er nicht viel zu bedeuten hätte, und man ohne ihn glauben, leben und selig werden könnte.²⁰⁹

Крім того, Цинцендорф помічає байдуже ставлення до Христа.²¹⁰ Графа обурюють такі спостереження, адже він повністю переконаний, що абсолютно все є залежним від Нього: «Er hat das Leben von sich selber, wir habens von ihm. Wir haben alles aus seiner Gnade und Barmhertzigkeit. Wir haben alle Gnade, Krafft, Tugenden und Gaben von ihm».²¹¹ Христос стає ключовою темою усіх берлінських зустрічей, і можна також думати, що темою проповідей до жінок з-поміж багатьох інших молитов, записаних у Біблії, він вибирає саме молитву Христа як Того, Хто є головною особою на її сторінках.

²⁰⁸ «Сюди входить Христовий розум, сюди входить знищення старого розуму, або ж, як каже Лютер: перекинення та руйнування підвалин та основ старого серця. Це може нам дати благодать». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen.* S. 98.

²⁰⁹ «Бо в християнстві вже сталася трагедія, що йдеться лише про Бога та мало згадується про Христа, немовби Його не було на світі, і [Його ім'я] не стояло на всіх сторінках Біблії, чи мовби Він не значить багато, і без Нього можна вірити, жити та стати святими». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen.* S. 4.

²¹⁰ Там само. S. 5.

²¹¹ «Він має життя у собі, ми маємо його від Нього. Ми маємо усе через його благодать та милосердя. Ми маємо всю благодать, силу, чесноти та дари від Нього». Там само. S. 56.

Із христоцентричністю пов'язана тема спасіння, яке можливе лише через Христову благодать. При цьому з деяких уривків помітно, що Цинцендорф відкидає уявлення галлеського пієтизму про необхідність довгого процесу спокути. Натомість він наполягає на тому, що Христос сам пройшов це за людство, яке лише повинно з радістю прийняти спасіння. До прикладу, він стверджує, що найважливіше визнати Ісуса своїм Спасителем, і тоді людина через Нього отримає силу робити добро (а не сама від себе).²¹² Далі він говорить, що «vor Gott gilt nichts, weder unser Lauffen, noch Rennen, Busse, oder Besserung; sondern sein Erbarmen, Christi Busse, [...] und Versöhn-Opffer am Creutz».²¹³ Граф акцентує увагу не на душевній боротьбі перед покайням, а на щасті від прийняття Христа. Цю радість серця ніщо не може захмарити.²¹⁴ Радісна впевненість у спасінні є протилежністю до власних старань, які не дають повного щастя.²¹⁵

В той час як пієтисти, особливо Шпенер та Франке, наголошують на однаковій важливості спасіння та добрий вчинків як результатів прийняття спасіння, Цинцендорф вважає, що вчинки не мають значення, а основною є віра. «Und es hilfft ohne Christo kein guter Vorsatz weder von Sünden zu lassen, noch fromm zu seyn, und Gutes zu thun».²¹⁶ Зрештою, навіть найблагородніші вчинки, наприклад, мученицька смерть, не мають значення без віри.²¹⁷ Кульмінацією Цинцендорфових висловлювань про віру є перші сторінки шістнадцятої проповіді про Символ віри, у яких він своїми словами передає зміст Символу та Лютерового тлумачення, підсилюючи своє кожне висловлювання словами «Ich glaube» («Я вірю»):

Ich glaube, daß mein Heyland, mein König, seinen Nahmen mit Ehren trägt.

²¹² Там само. S. 6.

²¹³ «перед Богом не враховується ніщо, ні наше ходіння, ні бігання, ні розкаяння чи вдосконалення, але його милосердя, Христове покайння [мається на увазі повернення людині спілкування з Богом через Христа], [...] та примирююча жертва на хресті». Там само. S. 6.

²¹⁴ Там само. S. 77.

²¹⁵ Там само. S. 77.

²¹⁶ «Без Христа не можуть допомогти ні добрі наміри залишити гріхи, ні стати благочестивим та робити добро». Там само. S. 15.

²¹⁷ Там само. S. 199.

Ich glaube seine ewige Gottheit.
Ich glaube seine wahrhaftige Menschheit.
Ich glaube, daß ich einer seiner Gefinde bin.
Ich glaube, daß ich verlohren war.
[...]

Ich glaube, daß ich nicht durch Wort oder Werck, oder Wunder, oder absoluten Befehl GOTTes [...], oder durch einiges anderes Mittel, sondern durch die Todes=Straffe, die der Sohn GOTTes für mich ausgestanden, errettet bin. [...] ²¹⁸

Хоч Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф не говорить окремо про своє розуміння Святого Письма, проте деякі висловлювання дозволяють зрозуміти, що воно було основоположним для інших християнських практик. Так, говорячи про біблійну молитву «Отче наш», він каже, що ця молитва є основою всіх інших можливих молитов: «Dis Gebet bezieht sich auf alle Dinge, die in unserm ganzen Leben und Christenthum vorkommen, und ist nicht möglich, daß uns etwas könne auf der Welt begegnen, so nicht in diesem Gebet enthalten». ²¹⁹

Як і ортодоксійні теологи, які особливо важливими вважали настанови у правильному вченні, Цинцендорф прагне викласти перед слухачами та читачами правильне розуміння богословських істин. Тому він розділяє досить стисле Лютерове пояснення Апостольського символу віри на 16 частин та присвячує кожній з них по проповіді. Наприклад, він намагається показати, що Ісус мав одночасно божественну та людську природи («Nun wollen wir etliche Haupt-Anmerckungen machen, die in der heiligen Schrifft von der Gottheit unsers Erlösers vorkommen» ²²⁰), хоча все-таки великий акцент ставить саме на людськості Христа, зокрема для того, щоб показати, що Бог пройшов через те,

²¹⁸ «Я вірю, що мій Спаситель, мій Цар, носить Своє Ім'я з честю.

Я вірю в Його вічну божественність.

Я вірю в Його справжню людськість.

Я вірю, що я один зі знайдених Ним.

Я вірю, що я був утрачений.

[...]

Я вірю, що я не через слово чи діло, чи диво, чи абсолютний наказ Божий [...], чи у якийсь інший спосіб, проте через смертне покарання, яке Син Божий витерпів за мене, є врятованим». Там само. S. 189.

²¹⁹ «Ця молитва стосується усіх речей, які трапляються у всьому нашому житті та християнстві, і неможливо, щоб нам щось у світі зустрілося, чого немає в цій молитві». Там само. S. 8.

²²⁰ «Тепер хочеться сказати деякі головні зауваження, які з'являються у Святому Письмі про божественність нашого Спасителя». Там само. S. 8.

що проходять люди, та що для інших християн це під силу зробити разом з Ним:

Wie wir nun wissen, daß er Gott ist, so müssen wir auch glauben, daß er ein Mensch ist, gleichwie wir, [...] Fleisch von unsern Fleisch, und Gebein von unserm Gebein. Daraus folget nothwendig, (wie es in unserem Catechismo stehet,) daß wir seinen Wort durch seine Gnade glauben, und göttlich leben sollen, wie Er hier zeitlich und dort ewiglich. 1.Joh.4.²²¹

Разом з теологами лютеранської ортодоксії Цинцендорф підтримує вчення про повну зіпсутість та гріховність людини у сьомій проповіді за шістнадцяте березня, коли розглядає частину «Der mich verlohrenen und verdammten Menschen erlöset hat» («Він спокутував за мене, втрачене та засуджене створіння»²²²). В цьому він суперечить пієтистам-містикам, які намагалися в людині знайти якусь неторкнену гріхом частину душі, яка прагне Бога. Ще на початку він стверджує, що навіть найблагородніші вчинки не можуть приховати гріховність людини.²²³ До того ж, Закон (тобто Десять заповідей) слугує не для того, щоб людина намагалася його виконати, а для того, щоб показати людині, що через свою гріховність вона неспроможна це зробити: «Das ist die Arbeit, die der Heyland manchmahl durchs Gesetze vornimmt, da er uns in die Enge treibt, und uns zeigt, wie elend wir sind, da er uns allen Ruhm und eingebildete Tugend wegnimmt, und uns überzeugt, daß wir Sünder sind».²²⁴

Згадуючи дискусію з інспіраціоністом Йоганном Фрідріхом Роком, варто зауважити, що і в «Берлінських промовах» Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф показує підтримку ортодоксійному розумінню необхідності хрещення, причому він захищає і хрещення дітей. Для нього воно є

²²¹ «Як ми тепер знаємо, що Він є Богом, так само мусимо ми вірити, що Він є людиною, таким, як ми, плоть від нашої плоті та кістка від нашої кістки. Звідси неодмінно слідує, (як і написано в нашому катехизмі), що ми віримо Його Слову завдяки Його благодаті та можемо божественно жити, як і Він тут тимчасово, а там — вічно». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 56.

²²² Лютер М. Малий катехізис. URL: <https://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (дата звернення: 18.01.2021).

²²³ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 15.

²²⁴ «Це робота, яку іноді Спаситель здійснює через Закон, бо Він заганняє нас у безвихідь та показує, наскільки жалюгідними ми є, бо Він відбирає у нас всю славу та надумані чесноти та переконує нас, що ми грішники». Там само. S. 61.

авторитетною заповіддю Христа, одним з останніх повелінь, сказаних перед воскресінням.²²⁵ Хрещення є більш важливою заповіддю, ніж обрізання, дане як заповідь Ізраїлю, тому його потрібно дуже цінувати і не нехтувати здійсненням цього таїнства і нині.²²⁶

Хрещення у дитячому віці має сенс:

Wenn wir diese theure Gnade [...] behielten und bewahreten; wenn wir von Kind auf, oder von dem an, da wir was verstehen lernen, unsere Herzen dahinein begäben, und nachdächten, daß wir Bürger wären in Gottes Hause; so hätten wir an dem Recht, daß wir in der Heil. Taufe bekommen, genug im ganzen Leben, und könnten uns dessen erfreuen.²²⁷

З іншого боку, таїнство хрещення може не мати значення та навіть нести шкоду, якщо охрещена людина не розуміє чи нехтує його значенням: «Schaden haben wir von der Taufe, wenn wir uns ungegründet darauf verlassen, und darüber bis ans Ende in einer gleichgültigen Trägheit bleiben, ihn ehren mit unsern Lippen, aber das Herz ferne sein lassen».²²⁸

Ми вже згадували те, що Цинцендорф у тезах теологічного екзамену в Штральзунді погоджується з тим, що навіть через ненаверненого священника може діяти Бог, в той час як пієтисти наполягали на тому, що людина повинна бути святою, щоб Він міг мати з нею справу. В іншій формі Цинцендорф підсилює свою згоду з лютеранським схоластицизмом, коли перефразовує уривок з Першого послання до коринтян (тринадцятий розділ, другий вірш): «Darum können ganz unbekehrte Menschen den Wunder-Glauben haben, und durch den Glauben an die Allmacht Gottes Berge versetzen. Aber dieser Wunder-Glaube giebt ihnen darum kein Zeugnis zur Seligkeit».²²⁹

²²⁵ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 12.

²²⁶ Там само. S. 13.

²²⁷ «Якби ми цю дорогу благодать [...] тримали та берегли; якби ми змалку, або з віку, коли ми щось навчаємося розуміти, направили туди своє серце та роздумували над тим, що ми мешканці Божого дому; тоді ми мали б від права, яке ми отримуємо при святому хрещенні, достатньо в усьому житті та могли б цьому тішитися». Там само. S. 25.

²²⁸ «Ми маємо шкоду від хрещення, коли ми необґрунтовано покладаємося на нього і до кінця перебуваємо в байдужій ледачості, вшановуємо Його своїми устами, але серцем залишаємося далеко від Нього». Там само. S. 26.

²²⁹ «Тому можуть зовсім ненавернені люди мати величезну віру, і через віру у всемогутність Бога зрушувати гори. Али ця величезна віра ніяк не є свідченням їхньої святості». Там само. S. 3.

2.4 Риси пієтистичної традиції в берлінських проповідях

Втім, у «Берлінських промовах» Цинцендорфа можна простежити і спільні риси з теологами-пієтистами. Передусім це проявляється у характері використання Біблії для підтвердження своїх думок, тобто в дуже частому цитуванні Письма (ортодоксійні теологи, звісно, робили посилання на нього, проте дещо рідше)²³⁰, використанні переважно біблійних ілюстрацій. Також у частині його висловлювань згадуються перші християни як ідеал для наступних поколінь — тема, яка була популярною і серед інших пієтистів.²³¹ Найбільше у Цинцендорфових текстах можна помітити ознак містицизму, який, як ми вже згадували, був характерною рисою пієтистів. У містицизмі Цинцендорфа особливо привертає до себе увагу звеличення земного життя, страждань та смерті Христа. Крім того, деякі уривки свідчать про заперечення можливості інтелектуального пізнання Бога, розвиток в його теології весільного містицизму²³², також заклики до відмови та відчуження від світу і висловлювання про «священство кожного».

«Берлінські промови», як можна зауважити, є синтезом біблійних текстів, які автор вибирає відповідно до своєї теми, їх повторювань, перефразувань та інтерпретацій. На багатьох сторінках можна знайти по декілька, наприклад, три-п'ять біблійних цитат, які Ніколаус фон Цинцендорф прямо вказує, проте є навіть більше частин уривків чи власних переформулювань. Наприклад, у першій проповіді до жінок, після першого

²³⁰ Kaiser T. Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. S. 195.

²³¹ Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von Schneider H. Leipzig : Evangelische Verlagsanstalt, 2002. S. 190.

²³² Весільний містицизм (нім. *Brautmystik*) — метафоричне зображення стосунків Христа з Церквою як стосунків між нареченим та нареченою. Значною мірою бере витoki з образного (непрямого) тлумачення старозаповітньої книги Пісня над піснями. Dinzelbacher P. Die Psychohistorie der Unio mystica // Jahrbuch für Psychohistorische Forschung. 2001. №2. S. 47.

цитування уривка «Отче наш, що єси на небесах»²³³ він повторює той самий уривок на наступній сторінці: «Der Heiland spricht: Unser Vater, der du bist im Himmel».²³⁴ Деякі уривки він не називає, проте вплітає у власні думки, як-от: «Wollen wir den Frieden über alle Vernunft haben, da man sich dem Heiland überlässet; [...] da man sich weder vor Dieben und Mördern, noch vor dem Teufel fürchtet?»²³⁵, у першій частині якого можна впізнати уривок з Послання до филип'ян, 4:7 («І мир Божий, що вищий від усякого розуму...»²³⁶). Іноді до однієї тези він добирає безліч біблійних уривків, які підтримують його думку, як, наприклад, в четвертій проповіді до жінок з темою «Нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі», у якій він доводить, що все абсолютно виконує Божу волю: «Feuer, Hagel, Schnee und Dampf, Sturm=Wind richtet sein Wort aus»²³⁷ чи «Seine Heerschaaren, seine Diener thun seinen Willen. Ps. 103. Sie dienen ihm mit Freuden. Ps. 100»²³⁸ і т.д. Винятком є деякі цитати Лютера, хто є, вочевидь, єдиним, кого Цинцендорф Цинцендорф вважає гідним цитування нарівні з Біблією.

З частим посиленням на біблійні тексти пов'язано те, що Цинцендорф використовує майже без винятків лише ілюстрації зі Святого Письма. Лише у передмові до проповідей до чоловіків він говорить про натхнення до створення проповідей за допомогою порівняння з побутом: «Wenn ich ein Wort Gottes höre, lese, ausspreche, so folgen die Gedancken oder Worte von selbst nach,

²³³ Господня молитва // Уроки Біблії. URL: <https://bible-lessons.in.ua/dorogovkaz/molutva.html> (дата звернення: 07.05.2021).

²³⁴ «Спаситель говорит: Отче наш, що є на небесах». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 2.

²³⁵ «Чи ми хочемо мати мир понад всяке розуміння, коли віддамося Спасителю; [...] коли не будемо боятися ні злодіїв та вбивць, ні диявола?». Там само. S. 33.

²³⁶ YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/PHP.4.7.UBIO> (дата звернення: 07.05.2021).

²³⁷ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 35. Переклад: «огонь та град, сніг та туман, вітер бурхливий, що виконує слово Його». YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/PSA.148.UBIO> (дата звернення: 07.05.2021).

²³⁸ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 36. Переклад: «усі сили небесні Його, слуги Його, що чините волю Його. Пс. 103. Служіть Господеві із радістю. Пс.100».

wie dazu gehören. Es ist damit eben, wie mit einem Fasse, wenn man den Hahn aufmacht».²³⁹ Втім, інші приклади та історії взяті винятково зі священних текстів. Так, аж двічі (і в проповідях до чоловіків, і до жінок) він використовує історію Ананія та Сапфіри з книги Дій святих апостолів», яких спіткала раптова смерть після того, як вони намагалися обманути Бога, як застереження для тих людей, які лише формально входять до церкви, та нагадування того, наскільки святим є Господнє Ім'я.²⁴⁰ Подібно він згадує про страждання Йова як приклад покірності Божій волі у проповіді про уривок «Нехай буде воля Твоя...» чи Авраама, який так само беззаперечно підкорявся Його наказам, хоч і не завжди спочатку розумів їх.²⁴¹ Зрештою, граф використовує багато прикладів із земного життя Христа. Так, у сьомій проповіді до жінок «І не введи нас у спокусу» він докладно пояснює два уривки з історії Ісуса (випробування дияволом в пустелі та питання-пастки від фарисеїв та прихильників царя Ірода, які намагалися спіймати Його за необережними висловлюваннями), щоб показати, від кого чи через що спокуси приходять.²⁴²

У деяких висловлюваннях Цинцендорфа помітне захоплення та навіть неявний заклик наслідувати ранню церкву. Так, він і в своєму часі хоче бачити дію Духа Божого, який у перші часи після народження Церкви приводив до спасіння тисячі людей.²⁴³ До прикладу він ставить і поведження перших християн з таїнствами, особливо тими, які стосуються Ісуса:

Es hatten die ersten Christen die weise Ordnung, daß sie diejenigen Dinge, die wir Sacramente nennen, sehr wichtig und vorsichtig tractirten, insonderheit aber das Sacrament des heiligen Leibes und Blutes JEsu Christi denenjenigen verbargen, die noch keinen Gemein-Verstand, und keine Einsicht in die Sache hatten.²⁴⁴

²³⁹ «Коли я чую, читаю, промовляю Слово Боже, то думки чи слова виникають самі по собі, як щось само собою зрозуміле. Це можна порівняти з діжкою, коли відкручують кран». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. Vorbericht.*

²⁴⁰ *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 12.*

²⁴¹ Там само. S. 12.

²⁴² Там само. S. 82-87.

²⁴³ *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 10.*

²⁴⁴ «У перших християн був мудрий порядок, що до того, що ми називаємо таїнствами, вони ставилися як до чогось дуже важливого та з великою пильністю, і особливо приховували

Як для пієтиста-містика для Ніколауса фон Цинцендорфа важливо представити Христа не з догматичної, а з чуттєвої сторони, тобто зобразити перед слухачами Бога, Який пережив труднощі людського життя, повноту Його страждань та смерть.²⁴⁵ Передусім проповідник називає Ісуса приходьком на землі, яка, втім, негостинно Його прийняла та не дала абсолютно ніяких переваг перед іншими людьми.²⁴⁶ Крім того, описуючи саме негативний досвід Христа, який переживають усі люди, граф спонукає їх до емоційного зближення з Богом-людиною: «Wir finden ihn müde, traurig, ängstlich, hungerig und durstig, und in Umständen, da er sich nicht zu rathen und zu helfen weiß».²⁴⁷

Для Цинцендорфового зображення Христових страждань характерна деталізація. Так, він часто згадує хрест, щоби залишити у слухачів враження, ніби Бог розп'ятий перед їхніми очима.²⁴⁸ Його опису притаманний контраст: з одного боку, Ісус в момент розп'яття є посміховиськом для всього світу, зневажений більше, ніж два інших злочинці поряд з Ним, проте в ту ж саму мить у Нього є сила «das menschliche Geschlecht zu erlösen von allen Sünden, den gantzen Erdboden zu befreien vom Fluch, alle Seelen vom Teufel, Tod und Hölle loßzumachen».²⁴⁹ Одного погляду на таку картину, на переконання Цинцендорфа, достатньо, щоб вона залишила незабутнє враження, яке не зможуть викрасти ніякі випробування.²⁵⁰ Так, апостол Павло відкинув знання, які здобув у найкращих юдейських вчителів, щоб проповідувати просте

таїнство святого тіла та крові Ісусової від тих, хто не мав загального уявлення та не міг осмислити це». Там само. S. 13.

²⁴⁵ Sudbrack J. Christliche Mystik — Vorüberlegungen // Grosse Mystiker: Leben und Wirken / hrsg. von G. Ruhbach, J. Sudbrack. München : Beck, 1984. S. 11.

²⁴⁶ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 49.

²⁴⁷ «Ми знаходимо Його втомленим, сумним, наляканим, голодним і спрагненим та в обставинах, у яких Він не міг дати Собі ради чи допомогти». Там само. S. 58.

²⁴⁸ YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/GAL.3.UBIO> (дата звернення: 08.05.2021).

²⁴⁹ «визволити людський рід від усіх гріхів, звільнити всю землю від прокляття, розкувати всі душі від кайданів диявола, смерті та пекла». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 90.

²⁵⁰ Там само. S. 72.

послання хреста.²⁵¹ Далі, у серцях християн повинен закарбуватися саме образ скривавленого Месії на хресті, якщо вони хочуть мати повноту життя.²⁵²

У деяких уривках Цинцендорф запрошує до ще ближчого споглядання ран Христа. Ціна примирення справді висока, проте «aus Jesu Wunden die Gnaden-Fluthen strömen»²⁵³, які дозволяють людині називати Бога Батьком у час, коли вона вирішує прийняти Нього. Крім того, у ранах Спасителя є сила на кожен день. Відпочинок, який можна знайти у них, Цинцендорф порівнює з суботнім спокоєм, який Бог заповів Ізраїлю; тільки для християн це не один день, а відпочинок, який триває вічно.²⁵⁴

Кров, яка тече з Божих ран, є найчастіше використовуваним образом в обох збірках графа. Вона є для нього окремим таїнством. Власне, страждання Христа починаються не з моменту схоплення солдатами, а за якийсь час перед цим на Оливній горі, де Ісус інтенсивно молиться, і від страху та переживання у Нього починає текти піт з кров'ю.²⁵⁵ Ніколаус фон Цинцендорф неодноразово каже, що кров, яка тече з ран Агнця, дуже дорога.²⁵⁶ Вона є більш промовистою, ніж кров Авеля, першу вбиту на землі людину, бо кров останнього просила про помсту, в той час як Христова кров є джерелом прощення та спасіння.²⁵⁷ Вона може вмиє розтопити серце та створити в ньому місце для життя.²⁵⁸

Кров є настільки важливим елементом страждань, що Цинцендорф метонімічно (тобто замість згадування Христа) використовує її як дійову особу, якій активно протистоїть пекло.²⁵⁹ Для підсилення образу він вдається до перебільшених порівнянь з крові з водними масами. Так, на його

²⁵¹ Там само. S. 53.

²⁵² Там само. S. 194.

²⁵³ «з ран Ісуса течуть потоки благодаті». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen.* S. 102.

²⁵⁴ Там само. S. 59.

²⁵⁵ *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen.* S. 147.

²⁵⁶ Там само. S. 89.

²⁵⁷ Там само. S. 92.

²⁵⁸ Там само. S. 76.

²⁵⁹ Там само. S. 112.

переконання, з ран Спасителя течуть потоки благодаті, і через таку її рясність люди отримують дозвіл називати Бога своїм Батьком. Кров Христа протікає через все, утворюючи велике море, в якому потонули гріхи.²⁶⁰ Саме це дозволяє Богу-Отцю пробачити гріхи: «Wie freuet sich Christi Vater, wenn alles mit dem Blute JESU bedeckt ist, wie der Boden des Meers mit dem Wasser, Jer. 11,9. daß er nichts mehr sehen noch strafen darf».²⁶¹ У крові Христа, яка порівнюється з водою, є життєдайна сила, через яку в житті віруючих все «зеленіє та квітне».²⁶² Зрештою, граф вірить у можливість духовного пробудження в свій час: «Heute kan das Blut Christi das über euch ausgegossen und gleichsam vertroknet war, wieder aufquellen».²⁶³

Кульмінацією та завершенням Христових страждань є смерть. На думку графа, жодна людина не зможе забути до кінця життя, як витікає з тіла Христа остання кров, як Він робить останній подих.²⁶⁴ Зрештою, це тому, що Ісус — Той, Хто не був зобов'язаний помирати, але Хто «für uns den Todt geschmecket hat».²⁶⁵

Як і для інших містиків, для Цинцендорфа серце є органом, що асоціюється з любов'ю та досвідом спілкування з Богом.²⁶⁶ Звідси у графа так багато багатозначних згадок про нього, що Артур Фріман назвав «теологією серця».²⁶⁷ Так, Цинцендорф говорить, що батьківське серце Господа доводить глибину

²⁶⁰ Там само. S. 147.

²⁶¹ «Як тішитися Отець Христа, коли усе покрите кров'ю Ісуса, як морське дно водою, Єр. 11, 9, так що Він більше нічого не може бачити чи карати». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen.* S. 4.

²⁶² *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen.* S. 112.

²⁶³ «Сьогодні Христова кров, яка за вас пролилася і, так би мовити засохла, може знову заструменіти». *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen.* S. 27.

²⁶⁴ *Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen.* S. 52.

²⁶⁵ «скуштував смерть за нас». Там само. S. 51.

²⁶⁶ *Sudbrack J. Christliche Mystik — Vorüberlegungen.* S. 13.

²⁶⁷ *Freeman A.J. Zinzendorfs ökumenische Herzenstheologie / übersetzt von B. Reeb.* Basel: Friedrich Reinhardt Verlag, 2000. 377 S.

його любови.²⁶⁸ Оскільки для нього людське серце є органом богопізнання, він намагається проповідувати саме для нього, хоча робити це для людини, яка не усвідомлює своєї втраченості без Бога дуже складно.²⁶⁹ Проте якщо Слово Боже таки досягає людину, то Цинцендорф говорить, згадуючи уривок з книги Єзекіїля, що воно перетворює скам'яніле серце людини на серце з плоті.²⁷⁰ Крім того, цей орган людини, якщо вона визнає себе Христовою, в алегоричному значенні під'єднаний до крові Ісусової: «Ein ieglicher Knecht, oder Magd Christi, muß in seinem Dienst ein aufgereimtes Herz haben, ein aifgeklärtes Herz, ein schwimmend Herz in JESU Blute».²⁷¹

З «теологією серця» пов'язане переконання про неспроможність розуму збагнути Творця та Його справи. Жоден інтелект, який прагне звести Бога до низки концептів, не може цього досягнути.²⁷² Багато таких незбагнених речей, які Цинцендорф ще називає таїнством чи таємницею, може зрозуміти тільки серце, коли це йому відкриє Бог в мить покаяння, так що «Man wundert sich nur, daß man sehen, zwanzig Jahre eben das gelesen, und nicht verstanden».²⁷³ Наприклад, божественну та одночасно людську природу Христа потрібно зрозуміти радше як аксіому, а не вдаватися до дискусій, які тільки можуть виявити нерозум чи привести до фальшивих небіблійних тверджень.²⁷⁴ Крім того, деякі ідеї, над якими так сперечаються богослови, «ein jeder unstudirter Knabe ohne alle Erklärung und Definition versteht».²⁷⁵ З цього видно, що

²⁶⁸ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 45.

²⁶⁹ Там само. S. 85.

²⁷⁰ Там само. S. 75-76.

²⁷¹ «Будь-який слуга чи служниця Христа повинні в своєму служінні мати очищене серце, просвітлене серце, серце, яке купається в Христовій крові». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 30.

²⁷² Там само. S. 9.

²⁷³ «Людина тепер дивується, що могла бачити, навіть двадцять років про це читати, але не зрозуміти». Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 48.

²⁷⁴ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 40.

²⁷⁵ «розуміє кожен невчений хлопчак без будь-яких пояснень та визначень». Там само. S. 40.

Цинцендорф заохочує більше дитячу довіру та впевненість в Бозі, ніж вчені дискусії.²⁷⁶

У кількох уривках «Берлінських проповідей до чоловіків» зустрічаються риси весільного містицизму. Так, завдяки смерті Ісуса Христа душа християнина розлучається «зі старою людиною», тобто гріховною сутністю. Цинцендорф називає це «Ehe=Scheidung» («розірвання шлюбу»)²⁷⁷. Всі віруючі алегорично називаються нареченою (нім. *Ehe=Genoß*), яку здобув собі Христос через свою кров, «als der Lohn seiner dreißig-jährigen Mühe und Arbeit erworben».²⁷⁸

Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф наполягає на відмові від світу та самозреченні, бо це є повелінням Самого Христа, який заповідає кожному Своєму послідовникові взяти свій хрест.²⁷⁹ Для людини це нелегкий крок, наслідком якого часто є зневаги, обкрадання, образи та переслідування (напевно, сюди проповідник вкладає і вже згадані конфлікти з саксонськими можновладцями).²⁸⁰ Проте зиск від рішення на користь Бога набагато більший, ніж втрати. Задоволення та витрачання часу на інші земні речі граф називає самообманом та тимчасовою втіхою, в той час як радість у Святому Дусі є вічною. При цьому він протиставляє християн, які сміливо та без меланхолії віддають свої маєтки чи зіркаються своїх бажань, тим, хто втрачає честь чи багатство через лінь, хоча при цьому може виглядати благочестиво.²⁸¹ Найповніше своє розуміння зречення від світу (навіть «смерті для світу»)²⁸² проповідник висловлює у наступних рядках:

Eine Seele, die den Heiland lieb hat, muß mit Wahrheit sagen können :
Ich begehre in der Welt kein Vergnügen.
Etwas zu seyn in der Welt, begehre ich auch nicht.

²⁷⁶ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 15.

²⁷⁷ Там само. S. 7.

²⁷⁸ «нагородою, здобутою тридцятилітніми зусиллями та працею». Там само. S. 117.

²⁷⁹ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 41.

²⁸⁰ Там само. S. 43.

²⁸¹ Там само. S. 41.

²⁸² Там само. S. 117.

Ich begehre in der Welt nichts zu besitzen.
Ich begehre in der Welt mich nicht zu schonen.²⁸³

Попри те, що в «Берлінських промовах» граф не говорить про церковний устрій чи функціонування общини, він загалом дотримується пієтистичного розуміння «священства кожного». Для нього, як і для Ісуса, люди поділяються на прихожан та на дітей Божих. Перші з них ті, які були свідками Божих справ, проте не мали близьких стосунків з Ним. Інші — ті, хто може сказати: «*ich habe mich von ihm genähret, ich habe ohne ihn nicht leben können*».²⁸⁴ Самі такі люди є справжніми священниками Божими, які щоденно служать Йому у святості, «*als ehemahls die Priester in ihren allerheiligsten Handlungen*».²⁸⁵

Досліджуючи біографічні факти, дискусії Цинцендорфа з сучасниками, тематику його теологічних творів, Кай Дозе й Тобіас Кайзер доходять протилежних висновків: перший переконаний, що Цинцендорф поступово прийняв усе лютеранське вчення, в той час як Кайзер доводить, що граф розвинув окремий вид пієтизму. Втім, детальніше вивчення двох збірок «Берлінських промов» доводить, що правильніше говорити про суміш ортодоксійних та пієтистичних ідей у творах Цинцендорфа. Рисами лютеранської ортодоксії є посилення на авторитет Лютера та підтримка сотеріологічного вчення про те, що людина спасається не своїми зусиллями, але вірою в Божу благодать. Біблія є для нього орієнтиром, за допомогою якого визначається правильність християнських практик. Цинцендорф наголошує на правильному вченні про гріх, природу Христа, потрібність хрещення тощо. Водночас у «Берлінських промовах» є й риси іншої течії, як видно у звеличенні ранньої Церкви, яка була ідеалом пієтистів, чи використанні лише біблійних прикладів. При зображенні Христа, як і інші містики, ставить акцент на

²⁸³ «Душа, яка любить Спасителя, повинна могла правдиво сказати:

Я не прагну жодного задоволення у світі.

Бути кимось [важливим] у цьому світі я також не прагну.

Я не прагну нічим володіти у світі.

Я не прагну берегти себе у світі». Там само. S. 40.

²⁸⁴ «Я годувався від Нього, я не міг без Нього жити». Там само. S. 59.

²⁸⁵ «як колись [у Старому Заповіті] священники у своїх пресвятих діях». Там само. S. 59.

чуттєві образи, які добре закарбовуються в пам'яті, як-от: порівняння крові Ісуса з морем, ретельний опис хреста та Ісусових ран, Церква в образі нареченої Христової тощо. Емоційна сторона стосунків з Богом, тобто сприйняття серцем, для нього важливіша, ніж намагання зрозуміти Бога розумом.

РОЗДІЛ 3. ТЕКСТИ ОРТОДОКСІЙНИХ ТА ПІЄТИСТИЧНИХ СУЧАСНИКІВ ЦИНЦЕНДОРФА (ПОРІВНЯННЯ З «БЕРЛІНСЬКИМИ ПРОПОВІДЯМИ»)

Попри те, що «Берлінські проповіді Цинцендорфа» мають чимало і ортодоксійних, і пієтистичних рис, для підтвердження нашої гіпотези потрібно розглянути теологічні твори також тих сучасників Цинцендорфа, яких беззаперечно відносять до послідовників традицій лютеранського схоластицизму чи лютеранської ортодоксії. Для цього було обрано Валентіна Енрста Льошера (1673-1749) та Готфріда Арнольда (1666-1714). Валентін Льошер, якого вже згадували раніше, був представником пізньюлутеранської ортодоксії, а також лідером у полеміці з галлеським пієтизмом та Франке. У 1718 році він видав *Vollständiger Timotheus Verinus Oder Darlegung der Wahrheit und des Friedens In denen bisherigen Pietitischen Streitigkeiten* («Повне Timotheus Verinus, або Представлення правди та миру у теперішніх пієтистичних суперечках»), яка являє собою збірку з п'яти творів, присвячених критичному розгляду пієтизму. У свою чергу Готфрід Арнольд, другий обраний для розгляду теолог, також історик ранньої Церкви та священнослужитель, писав з позицій пієтизму.²⁸⁶ Його праця *Die erste Liebe, Das ist: wahre Abbildung der ersten Christen nach ihrem lebendigen Glauben und heiligen Leben* («Перша любов, що є правдивим зображенням перших християн через їхню живу віру та святе життя», 1696) розглядає ранню Церкву та її практики як пієтистичний ідеал.²⁸⁷

Відповідно, у цьому розділі буде коротко розглянуто ортодоксійний та пієтистичний шляхи життя Льошера та Арнольда і буде здійснено аналіз тематик та висловлювань авторів у вищеназваних творах. Крім того, буде розглянуто, наскільки та у чому збігаються тематики Цинцендорфа зі згаданими його сучасниками.

²⁸⁶ Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. S. 39.

²⁸⁷ Arnold G. Die Erste Liebe / hrsg. von Hans Schneider. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2002. S. 187.

3.1 Валентін Льошер — поборник пізньолютеранської ортодоксії

3.1.1 Діяльність для Церкви та зв'язки з Цинцендорфом

Валентина Ернста Льошера (1673-1749), роки життя якого припадають на розвій та занепад пієтизму (а з ним, власне, і згасання ортодоксії), називають останнім великим теологом лютеранського схоластицизму та титулюють *lumen Saxoniae ipsius Germaniae* («світло Саксонії та Німеччини»)²⁸⁸. Почавши своє навчання у Віттенберзькому університеті з історії та філософії, за порадою батька він перейшов до вивчення лютеранської теології та послідовно захищав її впродовж всього життя.²⁸⁹ Здобувши у 1700 році ступінь доктора теології, він недовгий час був суперінтендентом у Ютенбогу,²⁹⁰ а з 1709 року до смерті — суперінтендентом та священником церкви Кройцкірхе в Дрездені.²⁹¹

Як і Франке в Галле, Льошер намагався реформувати лютеранську Церкву, зокрема через діяльність для суспільства. Так, він робив спроби (неуспішні через опір інших священників) перелаштувати парафіяльний поділ, так щоб миряни могли ходити церкви, яка була найближчою. Також він намагався допомагати вдовам священнослужителів та сприяв працевлаштуванню випускників теологічних факультетів, які самі не могли знайти собі вільну парафію.²⁹² Оскільки у Дрездені не було шкіл для бідних, Льошер спромігся добитися фінансування для цього, так що у 1716 році існувало вже п'ять таких шкіл. У цих школах зокрема знаходили для себе

²⁸⁸ *Münchow Ch.* Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers // Texte zum 250. Todestag Löschers und zur Auslobung des Valentin-Ernst-Löschers-Preises durch die VELKD am 12. Februar 1999. Hannover: Lutherisches Kirchenamt der VELKD, 1999. №90. S. 31.

²⁸⁹ Там само. S. 32.

²⁹⁰ *Weigelt H.* Löcher, Valentin Ernst (1674–1749) // Theologische Realenzyklopädie Online. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.21_415_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

²⁹¹ *Friese H.* Valentin Ernst Löcher. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1964. S. 46.

²⁹² *Münchow Ch.* Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers. S. 34.

роботу і згадані випускники теології.²⁹³ Крім того, Льошер створив «Sozietät christlicher Liebe und Wissenschaften» («Спільнота християнської любови та наук»), на зустрічі якої приходило багато науковців.²⁹⁴

Діяльність у суспільстві була лише однією частиною роботи Льошера, адже він не менше дбав про духовне збудування прихожан своєї Церкви та боровся проти вчення, яке не узгоджувалося з офіційною догмою. Так, він регулярно проводив катехізацію, стежив за тим, щоб люди регулярно приходили на сповідь та брали участь у Вечері Господній, а також здійснював візитації до церков, які знаходилися під його відповідальністю.²⁹⁵ За час перебування в Ютенбогу він сильно поповнює жанрове різномайття проповідей, прагнучи таким чином тримати увагу аудиторії.²⁹⁶ Там само він пише настановчу книгу *Edle Andachts-Früchten* («Благородні плоди благоговіння», видано 1702 року).²⁹⁷ В іншому творі з цього часу (*Arcanum regium*, 1703) він протистоїть спробі об'єднання кальвіністської та лютеранської Церков, за що виступали деякі теологи-пієтисти.²⁹⁸ У 1701-1720 та 1732-1746 рр. Валентін Льошер видає для студентів теології та священнослужителів *Unschuldige Nachrichten von Akten und Neuen Theologischen Sachen* («Невинні новини про справи та нові теологічні речі»),²⁹⁹ перший німецькомовний журнал богословського спрямування. У ній зокрема він висловлює незгоду з вже згаданою *Pia Desideria* та іншими пієтистичними текстами.³⁰⁰

²⁹³ Там само. S. 36.

²⁹⁴ Там само. S. 36.

²⁹⁵ Там само. S. 32-33.

²⁹⁶ Friese H. Valentin Ernst Löscher. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1964. S. 46.

²⁹⁷ Weigelt H. Löscher, Valentin Ernst (1674–1749) // Theologische Realenzyklopädie Online. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.21_415_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Münchow Ch. Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers. S. 32.

³⁰⁰ Weigelt H. Löscher, Valentin Ernst (1674–1749) // Theologische Realenzyklopädie Online. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.21_415_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

У певні відрізки життя Льошера та Цинцендорфа об'єднували досить тісні стосунки. Перші «точки дотику» стосуються навчання молодого графа у Віттенберзі. Валентін Льошер схвально відгукувався про Цинцендорфові прагнення «прокласти місток» між Галле та Віттенбергом, тобто налагодити стосунки між цими двома центрами лютеранства.³⁰¹ Цинцендорф також згадував, як Льошер співчував йому, коли граф черех вимогу рідних почав займатися юриспруденцією, а не став священником, як він про це мріяв.³⁰² Коли у 1736 році для перевірки в Гернгут прибула теологічна комісія, Льошер був чи не єдиним, хто не критикував, а навпаки хвалив християнські звичаї у цьому поселення.³⁰³ У книзі *Eventual-Testament* 1738 року Цинцендорф також згадує Льошера як одного зі своїх друзів.³⁰⁴

3.1.2 Написання *Vollständiger Timotheus Verinus* (1718, 1721)

В *Unschuldige Nachrichten von Akten und Neuen Theologischen Sachen* Валентін Льошер нерідко писав рецензії на твори пієтистів. Спочатку він займався текстами радикальних пієтистів, проте згодом почав знайомитися більше з більш поміркованим галлеським пієтизмом, в якому богословські дискусії очолював Йоахім Лянґе, декан теологічного факультету. Лянґе довгий час публікував свій журнал *Aufrichtige Nachrichten von der Unrichtigkeit der sogenannten Unschuldigen Nachrichten* («Відверті новини про неправильність так званих “Невинних новин”»), у якому, як можна здогадатися критикував Льошера.³⁰⁵ У відповідь Валентін Льошер готує п'ять текстів, спрямованих проти поглядів Лянґе (та всіх інших пієтистів), які публікує у 1711-1712

³⁰¹ Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. S. 36.

³⁰² Münchow Ch. Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers. S. 42.

³⁰³ Там само. S. 43.

³⁰⁴ Там само. S. 43.

³⁰⁵ Rotermund H.M. Orthodoxie und Pietismus. Valentin Ernst Löschers «Timotheus verinus» in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. Berlin : Evang. Verl.-Anst, 1959. S. 16.

роках.³⁰⁶ Згодом він доповнює ці тексти та у 1718 році видає *Vollständiger Timotheus Verinus* (другий том з'явився у 1721 році).³⁰⁷

Як пояснює Ганс-Мартін Ротермунд, *Timotheus* означає "богобоязнь", а *verinus* - справжній, тобто Льюшер намагається показати, що справжні повага та страх перед Богом проявляються у правильному вченні.³⁰⁸ Загалом можна зауважити, що цей твір спрямований на більш освічену аудиторію, про що свідчать латинізми, грецизми та спеціальна богословська термінологія. Нерідко згадуються основоположні догматичні тексти лютеранства. Окрім лютеранських теологів пієтистичного спрямування, Льюшер вряди-годи критикує і католицизм.³⁰⁹ Віра в Слово Боже проти акцентування на освяченні через вчинки та критика конвентікелів, через які, на його думку ділиться церква, є одними з основних тем цього твору.³¹⁰

3.1.3 Полеміка з пієтизмом у *Vollständiger Timotheus Verinus*

Vollständiger Timotheus Verinus є критичним текстом, в якому Валентін Льюшер як представник пізньолютеранської ортодоксії характеризує відхилення від лютеранської церкви у вченні та практиках пієтистів різних напрямків. Переважна більшість зауважень до пієтистів стосуються неправильного розуміння вчення, це зокрема хіліазм, термінізм, містицизм та фанатизм, який автор інакше називає криптоентузіазмом (*Crypto-Enthusiasmus*).³¹¹ Критика оператизму, перфектизму та прецизизму полягає в тому, що вони додають до вчення про спасіння через віру в жертву Ісуса

³⁰⁶ Dose K. Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. S. 35.

³⁰⁷ Rotermund H.M. Orthodoxie und Pietismus. Valentin Ernst Löschers «Timotheus verinus» in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. S. 19.

³⁰⁸ Rotermund H.M. Orthodoxie und Pietismus. Valentin Ernst Löschers «Timotheus verinus» in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. S. 17.

³⁰⁹ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus. S. 488-490.

³¹⁰ Münchow Ch. Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers. S. 42-43.

³¹¹ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus Oder Darlegung der Wahrheit und des Friedens in denen bißherigen Piestischen Streitigkeiten. Wittenberg: bey Samuel Hannauern, 1726. B. 1. S. 145.

видно, що Льошер бачить багато нелогічностей в поглядах пієтистів та переконаний, що людина має від Бога шанс покаятися в будь-яку мить, поки вона ще жива. Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф досить часто говорить про благодать Христа та благає слухачів її прийняти, проте враховуючи те, що він ніде не страхає слухачів тим, що їхня можливість покаюння може закінчитися будь-коли, можна припустити, що він поділяє Льошерову думку про спасіння.

Містицизм, у якому пієтисти вбачають глибинне пізнання Бога, яке приходить не через розум, а таїнство єднання з Божеством, Валентін Льошер називає «falsche und schädliche Einbildungen/ wenn sie nur geistlich und heilig scheinen».³¹⁷ На думку Льошера, містики плутають духовне з душевним і через самозаглиблення починають плутати свої почуття із зустріччю з «Божою іскрою», «божественною природою» тощо. Відчуття можуть ввести в оману, навіть схилити людину до віри в пантеїзм чи інший поганський світогляд.³¹⁸ Валентін Льошер дотримується думки, що християнин не повинен практикувати чи вірити в щось таке, чого немає у Святому Письмі чи що ставиться вище за Біблію.³¹⁹ Як і Цинцендорф, Льошер переконаний у повній зіпсутості людини, тому спростовує уявлення містиків про те, що і перед покаюнням у людині є якась невинна частинка душі, яка прагне знайти Бога. Він впевнений у тому, що якби щось таке існувало, тоді можна було б говорити не про спасіння через Христа, а про спроможність людини самотужки відновити свій початковий безгрішний стан.³²⁰

Попри те, що Льошер відокремлює оператизм від перфектизму як дві різні вади пієтистів, їх все ж можна розглядати разом через подібність визначень, в основі яких лежить вчення про добрі вчинки. Так, оператизм Льошер ще називає «святістю через вчинки» (*Werckheiligkeit*) і пояснює, що в ньому «die heilig geachteten Wercke der Menschen in den Grund des Heils/ nemlich

³¹⁷ «несправжніми та шкідливими іграми уяви / які тільки здаються духовними та святими». Там само. S. 145.

³¹⁸ Там само. S. 490.

³¹⁹ Там само. S. 488.

³²⁰ Там само. S. 496-497.

in die Glaubens=Gerechtigkeit eingemischet werden».³²¹ Перфектизм трактується як спроможність людини завдяки виконанню Божих законів досягнути «Paradisischen Stand», тобто стан безгріховності та святості.³²² Власне, тут Льошерові переконання про марність власних справ перегукуються з Цинцендорфовими.

Прецизизм, тобто суворе дотримання всіх законів, є ще одним пієтистичним аспектом, який критикує Льошер. На його переконання, пієтисти штучно збільшують кількість правил, і будь-яке заняття, яке прямо не прославляє Бога, вважають гріховним.³²³ Це стосується передусім дозвілля. Так, вони не вважають за християн тих, хто любить жартувати, танцює чи дивиться комедії, а служителів, які недостатньо чи взагалі не висловлюються проти таких занять, називають лжепророками.³²⁴ Крім того, пієтистичне прагнення до зречення світу доходить до ексцесів, коли починає проповідуватися ненависть до того в світі, що насправді є Божим творінням (зокрема і люди): «solche Lehre zur Zerrüttung der Menschlichen Societät und Verzweiflung anziele».³²⁵ Графове ставлення до прецизизму трохи складніше зрозуміти. З одного боку, він наголошував, що християни повинні бути простими, як діти, вміти радіти життю та спасінню, яке подарував Бог, проте його зневага до танців, ігор та інших розваг під час навчання в Галле та Віттенберзі доводять, що Цинцендорф сильно підтримував прецизизм.

Фальшиві вчення та хаотичні інтерпретації Святого Письма приводять до поділів та відділень від Церкви, за які Льошер критикує пієтистів.³²⁶ Посилаючись на слова апостола Павла, він називає розкольникство в Церкві смертним гріхом.³²⁷ Деякі пієтисти настільки впевнені в правоті своїх

³²¹ «святі вчинки людей стають основою святості / тобто домішуються у вчення про спасіння вірою». Там само. S. 145.

³²² Там само. S. 145.

³²³ Там само. S. 454.

³²⁴ Там само. S. 455.

³²⁵ «таке вчення спрямоване на знищення людської спільности та відчай». Там само. S. 455-456.

³²⁶ Там само. S. 17, 742.

³²⁷ Там само. S. 742.

еретичних переконань, що зневажають незгодних та «also daß man die Versammlung verlasse, neuen Gemeinden stifte / und also das Schisma immer mehr und mehr zur Reiffe bringe».³²⁸ Досить різко він називає їх вовками, які пробираються в кошару, та закликає християн не слухати їх.³²⁹ Хоч граф Цинцендорф не висловлюється в своїх збірках проповідей про поділ Церкви, в житті надає перевагу перебуванню в лоні офіційної Церкви, про це зокрема свідчить і згадане отримання єпископського сану.

На переконання Льошера, пієтисти мали перевернуте уявлення про служіння, тобто зосереджували увагу не на праці, яку виконує людина, а на самій особі. Так він вважає, що пієтисти повертають «сліпе вшанування людини», яке вдалося загнати в рамки після прогнання з багатьох німецьких земель католицизму.³³⁰ Через те, що для священника більше значення має «вигляд благочестя», послаблюється роль та результати роботи.³³¹ Так, Льошер критикує уявлення пієтистів, що «Das Ambt eines unheiligen Predigers sey ohne Krafft und Würckung: Unheilige Prediger wären nicht Gottes/ sondern des Satans Diener»,³³² таким чином нагадуючи про те, що Слово Боже незалежне від того, хто його говорить. Якщо пригадати одну з тез теологічного екзамену Цинцендорфа в Штральзунді, то помітно, що граф погоджується з Валентіном Льошером. З іншого боку, Льошер вважає, що покликання до проповідування має велику роль та не погоджується з пієтистичним теологом Йоахімом Лянге, який вважає, що в церкві не повинно бути ніякої монополії на публічні настанови у вірі.³³³ Тут можна пригадати, що у своїй громаді Цинцендорф навпаки заохочував публічне служіння чоловіків та жінок.

³²⁸ «також залишають збори [тобто Церкву], створюють нові общини / і так все більше й більше поглиблюють схизму». Там само. S. 742.

³²⁹ Там само. S. 744.

³³⁰ Там само. S. 280.

³³¹ Там само. S. 280.

³³² «Служіння несвятого проповідника не має сили та ефективності: Несвяті священники є слугами не Бога/ а сатани». Там само. S. 281.

³³³ Там само. S. 324.

Із применшенням ролі офіційно підтвердженого покликання до служіння, висунення на п'єдестал святості особи та містицизмом Валентін Льюшер пов'язує і фанатизм, у якому «grobe Schwärmer³³⁴ und fanatische Dinge angepriesen/ vertheidiget oder entschuldiget werden».³³⁵ Як помічає Льюшер такий «псевдоентузіазм» масштабно заразив Церкву, як ракова пухлина.³³⁶ Валентін Льюшер докоряє пієтистам, що замість того щоб засудити це, вони заохочували книги єретиків та їхні погляди. Приміром, він критикує Готфріда Арнольда за те, що він «повністю зрадив здоровому глузду» в своїй книзі *Unparteiische Kirchen- und Ketzergeschichte* («Неупереджена історія Церкви та єретиків») та хвалив катарів³³⁷ та месаліан³³⁸ як побожних християн, таким чином штовхаючи сучасників у єретичні переконання.³³⁹ Не менш різко згадує він Шпенера, який не бачив у слові «ентузіаст» нічого поганого.³⁴⁰ Цинцендорф не згадує подібну проблему в «Берлінських проповідях», проте з уже згадуваної полеміки з представниками радикальних пієтистів можна вважати,

³³⁴ Швермер (нім. *Schwärmer*, букв. переклад — «мрійник») — синонім до слова «радикальний пієтист», також «ентузіаст», «фанатик». Початково так Лютер називав деяких своїх противників, зокрема Томаса Мюнцера та Андреаса Карлштадта, які відкидали все тілесне та ставили акцент лише на духовному, навіть відкидали вчення про втілення Христа в людське тіло. *Leppin V. Schwärmer // Theologische Realenzyklopädie Online*. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.30_628_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

³³⁵ «вихваляються / захищаються / чи вибачаються грубі швермери та фанатичні речі». *Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus*. S. 145.

³³⁶ Там само. S. 669.

³³⁷ Катари — прибічники і послідовники поширеної в Західній Європі в 11 – 13-му ст. єресі [...]; вважали світ породженням диявола та закликали до аскетизму, не визнавали церковної ієрархії. СЛОВНИК.UA. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8> (дата звернення: 21.05.2021).

³³⁸ Месаліани, євхіти (з грецької εὐχή, «молитва», тобто «ті, які моляться»). Євхіти з'являються близько 370 року в Сирії (Едесса / Антіохія). Головними звинуваченнями проти них були: надмірний акцент на молитві та духовному досвіді [...], результатом чого стало ігнорування Церкви та її таїнствах (особливо хрещення), так само як і їхнє відкинення потреби в праці та соціальних стосунках. *Fitschen K. Messalians/Euchites // Religion: Past and Present*. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-past-and-present/messalianseuchites-SIM_04709 (дата звернення: 21.05.2021).

³³⁹ *Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus*. S. 671-672.

³⁴⁰ Там само. S. 146.

що він захищає ортодоксійну сторону, особливо схвалюючи такі таїнства як хрещення чи євхаристія.

Ще одну небезпеку зі сторони пієтизму Льошер бачить у пропаганді реформатизму. Як він сам це пояснює, реформатизм полягає в тому, що «*der jetzige Zustand der Kirche von gantz und gar verderbt gehalten/ und eine wesentliche Reformation oder Auffrichtung eines gantz andern gesucht wird*».³⁴¹ Спершу теолог згадує критичні думки пієтистів, а саме: висловлювання про потребу нового вчення, порівняння лютеранської Церкви з Вавилонською розпусницею,³⁴² папством, Антихристом, зокрема думку Шпенера про повністю зіпсутий вигляд Церкви.³⁴³ Льошер погоджується з тим, що Церкві завжди потрібне оновлення, проте намагається розрізнити між виправленнями та докорінними змінами. Так, щоб визначити стан церковної громади, він пропонує читачам зізнатися, чи ті зміни, які вони пропонують, такі, без втілення яких вони продовжили б відвідувати свою церкву, чи такі, без яких Церкву більше не можна називати християнською. Крім того, згадуючи, очевидно, Лютера, він говорить, що для докорінних змін Бог посиляє унікальних людей та наділяє їх потрібними дарами, проте це трапляється (та й потрібно) досить рідко, а от реформи без причин лише шкодять Церкві.³⁴⁴ У «Берлінських промовах» Цинцендорф не звертається до питання реформатизму, проте судячи з його прагнень не відділятися, але навпаки проповідати свою діяльність в межах офіційної Церкви, він, як і Льошер, бачить потребу у виправленнях, проте не революційних змінах.

³⁴¹ «нинішній стан Церкви вважається цілком та повністю зіпсований / так що висловлюються думки про потребу суттєвої реформації чи створення повністю іншої Церкви». Там само. S. 146.

³⁴² YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/REV.17.UBIO> (дата звернення: 21.05.2021).

³⁴³ *Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus*. S. 725.

³⁴⁴ Там само. S. 723.

3.2 Радикальний пієтист Готфрід Арнольд (1666-1714)

3.2.1 Дорога до пієтизму та писемна спадщина

Готфрід Арнольд (1666-1714) був одним з найвідоміших представників пієтизму кінця XVII - початку XVIII ст., апологетом, істориком Церкви, священнослужителем та перекладачем.³⁴⁵ Проте, як і багато освічених лютеран свого часу, університетську теологічну освіту здобув у Віттенберзі (1685-1689) під опікою таких ортодоксійних теологів як Йоганнес Андреас Квенштедт чи Міхаель Вальтер.³⁴⁶ На зацікавлення вивчення історичним минулим вплинув також Конрад Замуель Шурцфляйш, який викладав грецьку мову та історію. Так, ще у віттенберзькі часи Арнольд опрацював безліч джерел про раннє християнство, які він використовував у своїх творах.³⁴⁷

Проте у 1688 році Арнольд почав листування зі Шпенером, познайомився з його творами, навіть відвідував його конвектітель та зрештою перейшов на позиції пієтизму.³⁴⁸ Незабаром після переїзду до Кведлінбургу в 1693 році відійшов від поміркованого до радикального пієтизму.³⁴⁹ У 1697 році за запрошенням ландграфа Ернста Людвіга фон Гессен-Дармштадт приїжджає у Гіссенський університет для викладання історії. Готфрід Арнольд також займався теологічною практикою. Так, у 1703 році він став придворним проповідником в Альтштедті. У 1705-1707 був священником церкви у Вербені, з 1707 року до смерті — у Перлеберзі.³⁵⁰

Попри те, що Арнольд був задіяним у багатьох сферах, його найбільше пам'ятають за історичні праці про раннє християнство. Оскільки їх було дуже багато (іноді він писав по декілька книг за рік), ми згадаємо лише деякі, щоб

³⁴⁵ *Erb P.C.* Gottfried Arnold (1666-1714) // *The Pietist Theologians. An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* / Ed. C. Lindberg. Blackwell Publishing, 2005. P. 175.

³⁴⁶ *Schneider H.* Daten zur Biographie Gottfried Arnolds // *Gottfried Arnold (1666-1714)* / Hrsg. von C. Lindberg, F. Noewöhner. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995. S. 411.

³⁴⁷ *Schneider. H.* Nachwort // *Arnold G.* Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 2002. S. 188-189.

³⁴⁸ Там само. S. 188.

³⁴⁹ *Erb P.C.* Gottfried Arnold (1666-1714). P. 176.

³⁵⁰ *Schneider H.* Daten zur Biographie Gottfried Arnolds. S. 413-414.

сформувати уявлення про тематику його праць. Однією з них була *Erstes Martherthum* («Перше мучеництво», 1695).³⁵¹ Наступного року вийшла книга *Die erste Liebe, Das ist: wahre Abbildung der ersten Christen nach ihrem lebendigen Glauben und heiligen Leben* («Перша любов, або Правдиве зображення перших християн за їхньою живою вірою та святим життям»), яка зробила його широковідомим серед теологів різних напрямків.³⁵² У 1699 році виходять дві частини *Unparteiische Kirchen- und Ketzergeschichte* («Неупереджена історія Церкви та єретиків»), яка стала найвідомішим твором Арнольда; зокрема у ньому автор критично розглядає прихід до влади та правління Константина Великого, розвінчуючи міфи про божественне покликання імператора.³⁵³ Цікавим також є його захист християнського містицизму у творі *Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie* («Історія та опис містичної теології», 1701).³⁵⁴ Твори Арнольда викликали багато суперечок в богословських колах. Відомо, що вже згадуваний Валентін Льюшер неодноразово полемізував з цим радикальним пієтистом.³⁵⁵

Попри, на перший погляд, інформативний характер, книги Арнольда більше спрямовані на практику, тобто на збудування тих, хто їх читає чи слухає. Так, в *Erstes Martherthum* автор пише, що його ціллю є не задовольнити цікавість читачів, а поставити перед ними дзеркало, в якому вони можуть впізнати стан своєї громади та порівняти з першими християнами.³⁵⁶ Так само у книзі *Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie* він висловлюється, що беззмістовно просто переказувати історичні факти, що уважний читач побачить у книзі потенціал для оновлення Церкви та зміцнення любові до

³⁵¹ *Schneider. H. Nachwort // Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 2002. S. 191.*

³⁵² Там само. S. 187.

³⁵³ *Berneburg E. Einige Gesichtspunkte und Fragen zur Wirkung der Unparteiischen Kirchen- und Ketzerhistorie // Gottfried Arnold (1666-1714) / Hrsg. von C. Lindberg, F. Noewöhner. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995. S. 25.*

³⁵⁴ *Erb P.C. Gottfried Arnold (1666-1714). P. 181.*

³⁵⁵ *Berneburg E. Einige Gesichtspunkte und Fragen zur Wirkung der Unparteiischen Kirchen- und Ketzerhistorie. S. 23.*

³⁵⁶ *Schneider. H. Nachwort // Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 191.*

Божества.³⁵⁷ У своїх творах Арнольд також говорить про розрізнення справжніх християн від поверхневих, неможливість пізнання Бога та Його вчинків через розум, який для нього є всього лише інструментом світських науковців та схоластичних теологів, акцентує на потребі досвіду єднання з Богом, наголошує на процесі освячення, вершину якого, правда, досягають далеко не всі.³⁵⁸

3.2.2 *Die Erste Liebe* (1696): цілі та тематика

Die erste Liebe стала першою книгою, яка зробила Готфріда Арнольда відомим у широких колах та принесла автору академічне визнання.³⁵⁹ Як і в багатьох інших творах, автор мав на меті не стільки інформувати про життя ранньої Церкви як початкового етапу розвитку християнства, але поставити в приклад її *praxis pietatis*, тобто практичну побожність та справжню любов, яку перші християни виявляли до Бога та ближніх.³⁶⁰ У вступі та передмові Арнольд наголошує на слові «unparteyisch», в одному випадку що його книга є «treulich und unparteyisch entworffen» («Достовірно та неупереджено написана»), в іншому він звертається до «den Unpartheyischen Leser» («неупередженого читача»). Для нього «unparteyisch» означає бути народженим від Бога і визнавати за собою лише статус Божої дитини, тобто той, який мали перші християни, перш ніж між ними почалися конфесійні поділи, які похитнули Церкву.³⁶¹ Орієнтуючись на практичну мету свого твору, автор користується не хронологічним, а тематичним порядком викладення думок. Так, *Die erste Liebe* складається з восьми частин, у кожній з яких Арнольд розглядає окрему тему. Наприклад, він говорить про обов'язки християн стосовно Бога, самих себе, інших християн, нехристиян, приватне

³⁵⁷ Erb P.C. Gottfried Arnold (1666-1714). P. 181.

³⁵⁸ Там само. S. 182.

³⁵⁹ Schneider. H. Nachwort // Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 187.

³⁶⁰ Там само. S. 190.

³⁶¹ Там само. S. 193.

життя, чудодійні дари, організацію богослужінь, а також перші ознаки розхитування християнських основ за часів Константина Великого.³⁶²

Одразу після публікації книга Арнольда знайшла широкий відгук у різних пієтистичних колах. Так, відомо, що Шпенер цитував його висловлювання в творах, спрямованих проти віттенберзьких теологів.³⁶³ Крім того, він обговорював уривки з *Die erste Liebe* на зустрічах з прихожанами після богослужінь;³⁶⁴ Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф читав її на своїх дрезденських конвентікелях.³⁶⁵ Радикальні пієтисти використовували відомості з книги, щоб доводити ортодоксійним опонентам, що хрещення дітей з'явилося аж наприкінці другого століття і не має біблійного підґрунтя.³⁶⁶ Те, що *Die erste Liebe* була успішною, засвідчують переклади та перевидання. Вже у 1700 році з'явився переклад нідерландською мовою. У тому ж році з'явилося друге видання німецькою мовою, а в 1712, незадовго перед смертю Арнольда, — третє.³⁶⁷

3.2.3 *Die Erste Liebe* (1696) - пієтистичний ідеал ранньої Церкви

У книзі *Die Erste Liebe* можна знайти багато питомих пієтистичних рис, які, з одного боку, приваблювали інших пієтистів, а з іншого, як уже згадувалося, — нерідко викликали критику представників лютеранської ортодоксії. Передусім це велика кількість цитувань Біблії, яка надає повчального характеру на перший погляд історичній книзі. До того ж, центральними темами є «боротьба за спасіння» (т.зв. *Bußkampf*) та різноманітні добрі вчинки, які він з підсиленням називає обов'язками. Розглядаючи служіння, він говорить про ідеал «священства кожного». Зрештою, він розглядає багато вимірів самозречення, при якому закликає

³⁶² Arnold G. *Die erste Liebe* / Hrsg. von H. Schneider. S. 9-15.

³⁶³ Schneider. H. Nachwort // Arnold G. *Die erste Liebe* / Hrsg. von H. Schneider. S. 200.

³⁶⁴ Там само. S. 202.

³⁶⁵ Там само. S. 204.

³⁶⁶ Там само. S. 203.

³⁶⁷ Там само. S. 202.

«взяти свій хрест»: це відмова від світу, від земних насолод та занять та мучеництво.

Для Арнольда біблійні тексти є більш пріоритетними, ніж історичні приклади, для підтвердження своєї думки. У більшості випадків для цього він подає посилання на низку біблійних текстів, щоби читач міг їх самостійно знайти. Приміром, щоб показати, що християни присвячували життя виконанню Божих заповідей, він пропонує шість різних уривків з Євангелії від Івана.³⁶⁸ Арнольд також часто бере уривки з біблійних текстів та вплітає їх у свої розмірковування. Наприклад, висловлювання «Darum werdet Jhr auch nicht müde in allen Euren Trübsahen / Jhr Kinder des Lebendigen GOTTes / sondern überwindet weit / zuförderst Euch selbst / und so dann die Welt durch den Glauben an Den / Der Euch geliebet hat!»³⁶⁹ є перефразуванням уривка «Але в цьому всьому ми перемагаємо Тим, Хто нас полюбив» (Послання до Римлян 8, 37) тощо.³⁷⁰ Попри те, що темою *Die erste Liebe* є життя перших християн, включно з тими, кого згадує Новий Заповіт, автор нагадує і приклади зі Старого Заповіту, як-от ставлення Давида до Саула, яке для нього є взірцем християнської поведінки.³⁷¹

Проповідувати покаяння — повеління Христа, тому пієтисти, зокрема Арнольд, так наголошували на ньому.³⁷² Так, перший розділ першої частини *Die erste Liebe* називається «Von der Menschen wahren Bekehrung zu GOTTe» («Про справжнє навернення людини до Бога»). Справжнє покаяння проявляється в тому, що людина приймає Слово про Христа усвідомлено, стає Божим свідком для інших та виявляє це у вчинках.³⁷³ Якщо конкретніше,

³⁶⁸ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen/nach ihren Lebendigen Glauben Und Heiligen Leben. Franckfurt am Mayen & Leipzig: Christian Bensch Buchhandlung, 1712. S. 74.

³⁶⁹ «Тому не втомлюйтеся у всьому вашому стражданні / Ви діти живого Бога / але перемагайте / передусім самих себе / а тоді весь світ через віру в Того / Хто вас полюбив». Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 7.

³⁷⁰ YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/ROM.8.37.UBIO> (дата звернення: 18.05.2021).

³⁷¹ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 74.

³⁷² Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 37.

³⁷³ Там само. S. 38.

потрібне усвідомлення того, що в нерозкаяному стані людина не спроможна на по-справжньому добрі вчинки, і що необхідний пошук Бога та щирий жаль за гріховне життя (*Buße*).³⁷⁴ Ось так Арнольд описує цей процес: «Wer das Wort recht höret / der kommt in die Busse. Drauf fängt er an zu kämpffen wider den Satan / und nachdem er in langen Kampf den Sieg davon getragen / wird er ein Christ».³⁷⁵ Після цього Бог забуває гріхи людини та дарує їй Христову досконалість.³⁷⁶ Хоч Цинцендорф, який був побожним з дитинства, не мав досвіду покаяння, особливо в розумінні пієтистів, він все ж згадував у своїх проповідях потребу покаяння.³⁷⁷

Якщо Шпенер почав багато наголошувати на вчинках, то Арнольд був одним з тих пієтистів, які палко продовжили цей звичай, в той час як Цинцендорф більше акцентував на Божому милосерді. В Арнольдовому тексті вчинки зазвичай ідуть у тандемі з вірою, тобто доводять, що віра справжня, не мертва, але плодоносна.³⁷⁸ При цьому для Готфріда Арнольда важливо не впасти у законництво, вчитися розрізняти дух від букви, тренувати свої думки, щоб охоче виконувати Божі повеління: «du darffst dich nicht so wol der Befehle GOttes erinnern / als stets an sie denken».³⁷⁹ Виконувати свої обов'язки перед Богом означає безкомпромісно слухатися Його, не робити лише те, що легко, але повністю підкорятися Богові й у тому, що робити складно.³⁸⁰ Лєвова частка того, що говорить Арнольд про вчинки, стосується обов'язків християн один перед одним, особливо допомоги в тілесних потребах (якими є, наприклад, необхідність їжі, одягу, житла тощо). Згідно з розмірковуваннями Арнольда,

³⁷⁴ Там само. S. 39.

³⁷⁵ «Хто правильно слухає Слово / той починає розкаюватися. Після цього він починає боротися проти сатани / і після того, як у довгій боротьбі він виграє битву / то стає християнином». Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 62.

³⁷⁶ Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 76.

³⁷⁷ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 12.

³⁷⁸ Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 59.

³⁷⁹ «ти маєш не стільки нагадувати собі про Божі повеління, скільки постійно про них думати». Там само. S. 60.

³⁸⁰ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 62.

людина втрачає Христову досконалість, якщо не практикує діяльну любов до ближнього.³⁸¹

Готфрід Арнольд вважає мирян, особливо дітей чи жінок, не менш важливими в історії християнства, ніж освічених, знаменитих чи багатих віруючих. Так, за його словами «die kleinen Knaben und Mägdelein / die ungelehrtesten / elendesten und verächtlichsten Personen», також різні ремісники довели у своїх вчинках, що прийняли Боже Слово краще, ніж високоосвічені люди, які часто могли Слово про Христа вважати казкою.³⁸² Окремий розділ *Die Erste Liebe* Арнольд присвячує виключно жінкам-служителькам апостольських часів. Так, він виділяє багатьох знатних жінок, які, попри свій статус, не знехтували словом простих апостолів та віддалися Богові. Також він хвалить багатьох поіменно за їхнє служіння та жертвність. Особливу увагу він віддає Прискиллі, сподвижниці Павла, яку апостол хвалить за розум (разом зі своїм чоловіком Акилою вона наставляла новонаверненого Аполлоса, який пізніше став великим євангелистом), сміливість та вміння йти на ризик. Також він згадує лідерські якості Прискилли та Акили, які очолювали свою домашню церкву.³⁸³ Тут видно, що його думка збігається з практиками хорів, які існували в християнській общині Цинцендорфа.

Готфрід Арнольд ставить ранню Церкву у приклад своїм сучасникам через те, що всі перші християни мали якесь служіння. Дух Святий давав чудодійні дари не лише для апостолів, проповідників, вчителів тощо, але для всіх, хто прагнув поширювати Слово про Христа та захищати свою віру. Відповідно до обіцянки Христа, такі дари Святого Духа як дар пророкування, молитви на інших мовах, зцілення, вигнання демонів тощо Бог давав усім спрагненим християнам.³⁸⁴

³⁸¹ Там само. S. 374.

³⁸² «Маленькі хлопчики та дівчатка / найбільш неграмотні / стражденні та зневажені особи». Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 195.

³⁸³ Arnold G. Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. S. 84.

³⁸⁴ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 196.

Відмова від світу та самозречення є великим блоком у *Die erste Liebe*. На переконання її автора, зречення світу потрібне щоб відняти всі недосконалі схильності та земну любов і сприяти побудові глибокої дружби з Ісусом. Відмова від світу також означає вкладання у вічні цінності та розвиток таких рис як невинність та терплячість.³⁸⁵ Чим світ повинен бути для християнина, Арнольд показує на прикладі спілкування деякого вчителя та його брата Цезаріо. Вчитель зізнається братові, що хоч отримує шану за свої таланти, проте вважає світ лише дитячою грою чи ляльковим театром, в той час як найціннішим у житті вважає християнство.³⁸⁶

Безумовно, зі зреченням світу нерозривно пов'язане самозречення, яке було першим обов'язком християнина перед собою та іншими та основою християнської поведінки. Самозречення є важливою заповіддю Ісуса: Арнольд знаходить її в Новому Заповіті двічі, тобто в Євангеліях від Матвія та Марка. Самозречення означає померти для бажань свого старого «Я», яке керувало людиною перед покаянням.³⁸⁷ Попри те що відмова від себе є складним кроком, Божа сила, запаливши серце для Христа, може допомогти з цим впоратися. Ісусові апостоли, а вслід за ними й багато інших християн, повністю відмовилися від земних переваг, щоб успадкувати блаженство Небесного Царства:

Sie verliessen allen Überfluß / wurden mäßig / und überwunden den Geitz / übeten die Mildigkeit. Die Jungfrauen hasseten den Leib dieses Todtes / die Wittwen wollten lieber Jungfrauen seyn / die Bekenner hasseten ihr eigen Leben / den Märtyrern war es die größte Freude zu sterben.³⁸⁸

Тема хреста, який є невіддільним від самозречення, набуває в Готфріда Арнольда різних значень. Передусім, він вважає, звертаючись до Послання до галатів, що справжній християнин сприймає розп'яття Христа на хресті як

³⁸⁵ Там само. S. 458.

³⁸⁶ Там само. S. 466.

³⁸⁷ Там само. S. 457.

³⁸⁸ «Вони залишили всяку надмірність / стали поміркованими / та подолали скнарість / практикували м'якість [характеру]. Дівчата ненавиділи [своє] смертне тіло / вдови воліли залишатися цнотливими [тобто не виходити знову заміж] / ті, хто сповідував віру в Христа, ненавиділи своє власне життя / мученики бачили у смерті найбільшу радість». Там само. S. 458-459.

розп'яття свого старого «Я» та світу.³⁸⁹ Перші християни — пише Арнольд — вважали, що той, хто не несе свій хрест, не може мати справжньої віри та зазнати справжньої зміни, що веде до християнського життя. «Das Creutz hat jederzeit dem Glauben Bahn gemacht / Und Unruh / Streit und Kampf den schönsten Frieden bracht».³⁹⁰ Багато несприятливих обставин життя також сприймаються як хрест, зокрема і Боже виховання, яке може сприйматися як покарання, проте насправді спрямоване на покращення характеру християнина.³⁹¹

Формою самозречення, яку пропонує своїм читачам за допомогою прикладу ранньої Церкви Арнольд, є відмова від розкішного життя, особливо відвідувань балів та вистав, які були дуже популярними в його час. «Was nun das Tantzen und Springen betrifft / welches gemeiniglich bey den Gottlosen auf Treffen und Sauffen zu folgen pfl eget»,³⁹² то, як стверджує автор, в античних джерелах немає відомостей про те, що християни відвідували чи організовували щось подібне. Далі він говорить, що місця танців є помешканням диявола; ті ж люди, які «скачуть, як верблюди» (хоча Бог дав ноги для того, щоб нормально ходити), безчестять самих себе, і особливо це стосується молодих жінок та дівчат.³⁹³ Зрештою танці є інструментом в руках зла, і ті, хто цим займається, шкодять не лише тілу, але й душі, а також можуть ставати співучасниками злочинів. Арнольд навіть наводить приклад дочки Іродіяди, яка так захопила своїм танцем царя Ірода, що змогла випросити у нього страту Івана Христителя.³⁹⁴ Так само як і танці, любов до відвідування вистав, ігор та «інших дурощів цього світу», на переконання автора, не є ознакою християнської віри.³⁹⁵

³⁸⁹ Там само. S. 457.

³⁹⁰ «Хрест кожного часу прокладав дорогу вірі / він приносить найдорожчий мир у неспокої, боротьбі чи битві». Там само. S. 517.

³⁹¹ Там само. S. 517.

³⁹² «Що стосується танцювання та скакання / яке звичайно відбувається на зустрічах та п'янках у безбожних». Там само. S. 508.

³⁹³ Там само. S. 508.

³⁹⁴ Там само. S. 508-509.

³⁹⁵ Там само. S. 507.

Вершиною самовідмови для християнина є мучеництво. Воно є наслідком переслідування, яке неминуче чекає справжніх послідовників Ісуса (тут можна пригадати слова Цинцендорфа про те, що це є результатом взяття свого хреста та відмови від світу).³⁹⁶ Оскільки слово «мученик» означає з давньогрецької «свідок», мучеником називається не той, хто страждає, а той хто зазнає страждань через своє свідчення про віру в Христа. Попри те, що за традиційними уявленнями мученики помирають жахливою смертю, Арнольд зараховує до них і тих християн, які живуть у відносно мирні часи, проте зазнають психологічних чи фізичних переслідувань, зокрема за те, що «розпинають» тілесні бажання: «Man könne auch ohne Schwert dennoch ein Märtyrer seyn / wenn man im Creutz / Glauben und Gedult bewahre».³⁹⁷ Через такі випробування християни навчаються терпіння та покори Богові, без волі Якого ніщо не відбувається.³⁹⁸ Найкращою нагородою за мученицьку смерть є зустріч з Христом, тому ніяке тимчасове страждання тіла, як-от: розтерзання дикими звірами, спалення, не має зрештою великого значення.³⁹⁹

3.3 Належність Цинцендорфа до обох традицій: узагальнення

Попередньо висловлені міркування дають всі підстави думати, що Цинцендорф поєднав у своїй теології риси обох традицій. Все ж варто наголосити, у яких найважливіших питаннях Ніколаус фон Цинцендорф погоджується, а в чому суперечить Валентину Льошеру та Готфріду Арнольду. Передусім, найбільш помітними Льошера та Цинцендорфа є спільні погляди на важливість правильного вчення, зокрема про спасіння через віру, а не вчинки. Далі, Цинцендорф поділяє Арнольдове захоплення діями Святого Духа в ранній Церкві, але не вважає лютеранську Церкву такою, від якої

³⁹⁶ Там само. S. 516.

³⁹⁷ «Проте можна бути мучеником і без меча / якщо берегти себе у хресті / вірі та терпінні». Там само. S. 516.

³⁹⁸ Там само. S. 535.

³⁹⁹ Там само. S. 536.

відступився Бог. Разом з Готфрідом Арнольдом Цинцендорф ставить Біблію на перше місце як для канви, так і оздоблення теологічних текстів, пропагує зречення світу та багатогранні вияви містицизму.

Наголос на знанні правильного вчення є основою теології Цинцендорфа. Те, що вибирає в основу проповідей догматичні тексти з Лютерового «Малого катехизму», захищає божественну та людську природу Христа, без одночасного існування яких не було б можливим спасіння,⁴⁰⁰ переконання в необхідності хрещення тощо. Для порівняння, хоч Валентін Льюшер у своєму *Vollständiger Timotheus Verinus* не обговорює Христову сутність, проте він критикує давні єресі, які «під виглядом благочестя» намагаються залізти в Церкву та змінити вчення. Це зокрема засудження гностицизму, пантеїзму,⁴⁰¹ єресі катарів та євхетів (які відкидали таїнства причастя, хрещення тощо).⁴⁰² Тут варто зауважити, що Арнольда цікавила радше практична, а не догматична сторона християнства.

Якщо перечитати його твір, можна зрозуміти, що наголос на вчинках та обов'язках перед Богом, собою та іншими проходить наскрізною ниткою через *Die erste Liebe*.⁴⁰³ Валентін Льюшер навпаки вважає неправильним применшення «праведности через віру» та намагання самотійно досягнути святості через виконання Божих законів.⁴⁰⁴ З цим погоджується і Цинцендорф, який присвячує одну проповідь розглядові гріховності людини та неспроможності її самій себе спасти. На його думку, справжнє завдання Божих законів, виконанням яких так захоплюються пієтисти, полягає в тому, щоб показати людям, що це неможливо: виконавши один з них, людина неодмінно згрішить в іншому; саме звідси потреба людини в Спасителі.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 39, 50.

⁴⁰¹ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus. S. 488-490.

⁴⁰² Там само. S. 671.

⁴⁰³ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 61-62, 196.

⁴⁰⁴ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus. S. 145-146.

⁴⁰⁵ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 150.

У дискусіях про стан лютеранської Церкви Цинцендорф займає радше помірковану позицію. Більш радикальний Готфрід Арнольд ставить за мету *Die erste Liebe* дозволити читачам порівняти свою Церкву з тією, яка постала після воскресіння Христа і прагнути досягнути того, чого їй ще не вистачає.⁴⁰⁶ У свою чергу Валентін Льошер не виступає проти ранньої Церкви, проте в захопленні нею часто крилося переконання, що сучасна церква розгубила першу любов і, відповідно, потребує радикальних змін. Сам Льошер, як уже згадувалося, вважає, що лютеранська Церква в такому стані, який дозволяє людині, з одного боку, зі спокійною совістю залишатися в ній, а з іншого - докладати зусиль для її покращення.⁴⁰⁷ Ніколаус фон Цинцендорф захоплюється проявами сили Божої в апостольські часи чи трепетним ставленням перших християн до таїнств,⁴⁰⁸ проте на практиці більше прагне розвивати служіння в лоні офіційної Церкви, ніж відділятися від неї, щоб будувати більш досконалу общину.

Ніколаус Людвіг фон Цинцендорф має пієтистичне розуміння використання Святого Письма. Так, його «Берлінські промови» є своєрідним поєднанням прямих цитат чи перефразувань священних текстів, біблійних прикладів та власних інтерпретацій. Подібно, Готфрід Арнольд послуговується в своїх творах великою кількістю біблійних текстів, щоправда більше виносить посилання на уривки «на самостійне опрацювання читача», а не дослівно записує в книзі.⁴⁰⁹ На відміну від них, Льошер як теолог, звісно, також цитує Біблію в своєму *Vollständiger Timotheus Verinus*, проте у нього набагато більше посилань на думки сучасних йому богословів, а цитування кількох уривків з Біблії на захист своєї думки є великим винятком.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Arnold G. *Die erste Liebe* / Hrsg. von H. Schneider. S. 6.

⁴⁰⁷ Löscher V.E. *Vollständiger Timotheus Verinus*. S. 723-724.

⁴⁰⁸ Zinzendorf N. L. *Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen*. S. 54.

⁴⁰⁹ Arnold G. *Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen*. S. 146-148.

⁴¹⁰ Löscher V.E. *Vollständiger Timotheus Verinus*. S. 63.

Цинцендорф дотримується пієтистичних переконань у тому, що стосується життя у світі. Як і Готфрід Арнольд він вважає, що зректись себе означає померти для своїх бажань та взяти свій хрест. Варто згадати, з яким підсиленням він говорив про те, що тимчасова насолода в світі супроти радості в Бозі нічого не значить,⁴¹¹ чи як прагнув нічим не володіти, нічим не бути в світі, нічого, зокрема і себе, не берегти.⁴¹² Якщо пригадаємо, Лёшер вважав, що пієтисти доходять до крайнощів. Тобто він захищав ті розваги, які, на його думку, не є гріховними (танці, жарти та ігри) і, крім того вважав, що прагнення любити тільки Бога, але нехтувати Його творінням (зокрема і собою) є гріхом.⁴¹³

Готфрід Арнольд як пієтист та містик вважає важливим єднання з Богом, тому і присвячує йому один з розділів своєї книги. Так, він називає християн чужинцями на землі, які носять храм Христа у своєму серці.⁴¹⁴ На переконання Лёшера, пієтисти заходили надто далеко в пошуках відчуття єднання з Богом. Як уже згадувалося він вважав, що їхні містичні переживання "божественної таємниці" часто були звичайним людським вираженням почуттів, а не чимось надприродним.⁴¹⁵ На противагу Лёшеру, Цинцендорф впевнений, що багато духовних речей недоступні розуму,⁴¹⁶ а всяка проповідь чи інше відкриття від Бога повинні проходити через серце людини.⁴¹⁷ Якщо пригадати, яку роль в Цинцендорфа відігравало споглядання ран та співпереживання розп'ятому Христу, можна зрозуміти, що містицизм був основоположною частиною його теології.

⁴¹¹ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorf Inhalt einiger öffentlichen Reden [...] an die Frauens-Personen. S. 54. S. 28.

⁴¹² Там само. S. 40.

⁴¹³ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus. S. 454.

⁴¹⁴ Arnold G. Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen. S. 137.

⁴¹⁵ Löscher V.E. Vollständiger Timotheus Verinus. S. 491.

⁴¹⁶ Zinzendorf N. L. Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden [...] für die Manns-Personen. S. 40.

⁴¹⁷ Там само. S. 52.

Через поступове «вигасання» ортодоксії *Vollständiger Timotheus Verinus* Валентіна Льюшера можна назвати останньою сильною відповіддю пієтизму, в основі якої лежить переконання, що розум є вищим за почуття, і тому є кращим інструментом для розуміння Біблії та вибудови правильного вчення. У свою чергу *Die erste Liebe* Готфріда Арнольда є однією з багатьох пієтистичних книг, які спонукують читача до наслідування ідеалу ранньої Церкви через добрі вчинки та самозречення. Теології Цинцендофа притаманна така ортодоксійна риса як акцент на правильному вченні про людську та божественну природу Ісуса та можливості спасіння через віру в Його заступницьку жертву. У свою чергу богословські погляди Цинцендорфа та Арнольда схожі через подібні практики використання Святого Письма, погляди на зречення світу та переконання, що пізнання Бога є таємницею, розкриття сутності якої проходить через серце людини.

ВИСНОВКИ

«Берлінські промови» Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа мають риси лютеранської ортодоксії та пієтизму. Це пояснюється тим, що його становлення як теолога та проповідника відбулося в обох згаданих традиціях, коріння яких можна знайти ще у Реформації.

Мартін Лютер та Філіп Меланхтон були тими, хто найбільше вплинув на лютеранську теологію та проповідницькі практики. Передусім, завдяки Лютеру проповідь стала центральною частиною літургії, причому Реформатор схвалював доступ мирян до публічного служіння. Більше вчений, ніж священнослужитель за покликанням, Філіп Меланхтон найбільше вплинув на жанрове розмаїття лютеранських проповідей та способи їх донесення через свої праці про риторику, якими є *De rhetorica libri tres* (1519), *Institutiones Rhetoricae* (1521) та *Elementa rhetorices* (1531). Також його переконання вплинули на теологів-наступників, які звузили ідею «священства кожного» до царини приватної побожності.

Лютеранський схоластицизм (прибл. 1555-1780) був важливим періодом унормування теології та інституціоналізації церковного життя. Оскільки реформатори вважали проповідь головною діяльністю священника, теологічні факультети намагалися якнайкраще підготувати до цього студентів, особливо спонукуючи їх до вивчення Біблії та мов оригіналу Святого Письма. Разом зі зростанням вимог та навантаження на проповідників збільшується і кількість повчальних, настановчих та інших книг, покликаних допомагати служителям. З іншого боку, в богословській практиці лютеранської ортодоксії існували проблеми, зокрема з нечесними священнослужителями, які бачили зиск в духовній кар'єрі; у самих проповідях це була орієнтація на риторичну вишуканість, тобто часто заради красивого «упакування» жертвували зрозумілістю.

Пієтизм виник в другій половині XVII ст. як широкий християнських рух у відповідь на проблеми тогочасної європейської Церкви, зокрема

лютеранської. Його прихильники не погоджувалися з уявленнями про *ecclesia plantata* і, вважаючи, що людину не можна називати віруючою просто через народження та життя в християнському суспільстві, наполегливо проповідували особисте навернення та освячення. При складанні проповідей та повчальних книг пієтисти стають перебірливішими, тобто відкидають більшість матеріалів, якими послуговуються ортодоксійні теологи, цитуючи лише авторитетних служителів, серед них Отців Церкви. До улюблених тематик пієтистів належать відокремлення спасених від світських людей, турбота про ближніх, спокутування гріхів тощо. Також заохочуються конвентікелі, тобто збори мирян з ціллю вивчення Біблії, на яких люди могли ширше виявляти свої дари.

Життя та діяльність Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа позначені впливом попередньо названих християнських рухів вже хоч тому, що він спершу навчався в цитаделі пієтизму, тобто Галле, а потім декілька років здобував університетську освіту у Віттенберзі, де заприятелював з ортодоксійними теологами. Про важливість проповіді у його житті свідчать як численні збірки, так і книга «Єремія, проповідник справедливості». У цій квінтесенції своїх уявлень про проповідь він торкається багатьох практичних тем, як-от: простота проповідника, який повинен сприймати, коли його виправляють миряни, підбадьорення та заохочення (праця священнослужителя не є даремною, і навіть одна людина, що кається, є нагородою), практичні поради мудрого поводження з іновірцями тощо. Цікавим також є принцип організації Цинцендорфової громади, в якій завдяки хорам кожна людина мала можливість впливати на Церкву, духовно рости та допомагати іншим через своє покликання.

Стосунки графа з представниками обох традицій спонукали дослідників зробити спроби визначити, до якої саме Ніколаус фон Цинцендорф належав. Автори двох дисертацій, Кай Дозе та Тобіас Кайзер прийшли до протилежних висновків. У праці *Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln* (1977) Дозе переконує, що перебування у Віттенберзі спрямувало графа в

русло ортодоксії, незгода з галлеськими пієтистами в питанні покаяння та дискусії з іншими пієтистами зміцнили його переконання в правильності ортодоксійної теології, а теологічний екзамен у Штральзунді 1734 року скріпив його перехід до ортодоксійного розуміння Святого Письма. Теодор Кайзер у дисертації *Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext*, детально досліджуючи результати теологічного екзамену графа, переконує, що завуальовані висловлювання Цинцендорфа видають його пієтистичні уявлення. Вивчаючи графові тексти 30-х років XVIII ст. та критику сучасників, він доходить до висновку, що Цинцендорф був пієтистом-містиком.

Аналіз двох найвідоміших збірок проповідей Цинцендорфа — «Берлінських промов» (1738) — дозволив зрозуміти, що граф опирається на обидві традиції, щоправда з більшим нахилом до пієтизму. В проповідях, сказаних для жінок, він розглядає основну молитву християнства, тобто «Отче наш». У шістнадцяти «Берлінських промовах до чоловіків» він тлумачить Лютерове пояснення до Апостольського символу віри.

Ортодоксійні риси в «Берлінських промовах» стосуються переважно звертання до авторитетів Реформації, їхніх праць, реформаційних гасел та акценту на правильному вченні. Так, за основу своїх проповідей Цинцендорф бере уривки з «Малого катехизму» Лютера, а також цитує висловлювання Реформатора з інших праць. Христологічна та сотеріологічна теологія графа спрямована на навчання правильному вченню про гріховну природу людини, її потребу в Спасителеві та виправданні, яке можливе лише завдяки Його хресній смерті. Подібно Цинцендорф захищає лютеранське розуміння хрещення, зокрема і хрещення дітей. Крім того, він погоджується з тим, що авторитет Божого Слова вищий за традиції, тому все повинно звірятися з ним; більше того, Писання самодостатнє, тому його дієвість не залежить від духовного стану проповідника.

У «Берлінських промовах» можна помітити глибокий слід пієтизму. Сюди зокрема входить пріоритетне використання Біблії для підтвердження

своїх думок: через цитати, перефразування, біблійні історії, особливо з життя Ісуса тощо. Проповіді Ніколауса Людвіга фон Цинцендорфа пронизані мотивами характерного для пієтистів містицизму. Передусім це відбувається через звеличення та деталізацію страждань Христа: Цинцендорф неодноразово намагається зобразити перед читачами Господа на хресті, звернути увагу на Його рани і особливо уявляти перед собою ріки життєдайної крові Спасителя. У графа стосунки Ісуса з Церквою порівнюються з любов'ю нареченого до нареченої. Серце людини в духовному значенні сприймається як орган пізнання божественного, в той час як заперечується можливість інтелектуального розуміння Бога та Його вчинків. Зрештою, у деяких висловлюваннях вгадується захоплення ранньою Церквою, заклики до зречення світу та самовідмову та переконання у важливості кожної людини для служіння Церкві.

Валентін Ернст Льюшер був одним з останніх реформаторів Церкви часів Пізньолютеранської ортодоксії. Головними його цілями була діяльність для суспільного блага та захист основ лютеранського християнства в багатьох працях, зокрема і в *Vollständiger Timotheus Verinus*, у якій Льюшер говорить що вивчення догми є ознакою богобійності. На його думку, термінізм, законництво чи церковні розколи, а особливо містицизм та прославлення добрих вчинків замість Христового подвигу свідчать про те, що пієтисти зайшли в єретизм і тому не можуть називатися по-справжньому богобоязними людьми.

Готфрід Арнольд — один з найбільших поборників пієтизму — передавав більшу частину своїх поглядів за допомогою ідеалу раннього християнства. Зокрема і його *Die erste Liebe* мала на меті практичне збудування християн, а не лише інформування про минуле. Через свою книгу Арнольд заохочує до здійснення добрих вчинків, говорить про важливість кожної людини в побудові Царства Божого, зрощення любові до Бога через смерть свого «Я». Оскільки смерть за віру вкінці XVII ст. у Європі була чимось

нечуваним, Арнольд вводить власну інтерпретацію мучеництва як щоденного вмирання для світських пожедань.

Цинцендорф частково поділяє переконання кожного зі згаданих теологів. Він, як і Льошер, наголошує на ролі правильного вченні, особливо спасінні через Боже милосердя. Активне використання Біблії в текстах Цинцендорфа та Арнольда є рисою пієтизму. Крім того, обидва теологи пропагують зречення світу заради здобуття Христа. Також не зайвим буде нагадати, що у «Берлінських промовах» було віднайдено такі ортодоксійні риси як переконання в дієвості Слова Божого незалежно від святості проповідника, цілеспрямований вибір головних доктринальних текстів лютеранства для проповідей тощо. До інших же рис пієтизму в «Берлінських промовах» належать весільний містицизм та поетичне захоплення ранами Христа. Тому це дослідження дозволяє зробити висновок, що у проповідях Цинцендорфа поєднуються ознаки лютеранського схоластицизму та пієтизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Опубліковані

1. *Arnold G.* Die erste Liebe // Hrsg. von H. Schneider. Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 2002. 212 S.
2. *Arnold G.* Die Erste Liebe/daß ist/wahre Abbildung Der Ersten Christen/nach ihren Lebendigen Glauben Und Heiligen Leben. Franckfurt am Mayen & Leipzig: Christian Benschens Buchhandlung, 1712. 490 S.
3. Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimarer Ausgabe // Weimarer Ausgabe / Hrsg. von von J.K.F. Knaake et al. Weimar: Hermann Vöhlhaus Nachfolger. 1910. B. 10 (1[1]). 739 S.
4. Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimarer Ausgabe // Weimarer Ausgabe / Hrsg. von J.K.F. Knaake et al. B. 52.
5. *Löscher V.E.* Vollständiger Timotheus Verinus Oder Darlegung der Wahrheit und des Friedens in denen bißherigen Piestischen Streitigkeiten. Wittenberg: bey Samuel Hannauern, 1726. B. 1. 851 S.
6. *Melanchthon P.* Elementa rhetorices. Grundbegriffe der Rhetorik / Hrsg. und übers. von Volkhard Wels. Berlin: Weidler, 2001. 525 S.
7. *Spiritualia and Pastoralia: Exomologesis and Ecclesiastes* / Ed. by McGinness F. J., Dalzel Al. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2015. 1176 p.
8. *Zinzendorf N. L.* Des Grafens von Zinzendorff Inhalt dererjenigen Reden, Welche zu Berlin vom 1ten Januar. 1738 bis 27ten Aprilis in denen Abend-Stunden sonderlich für die Manns-Personen gehalten worden. Flensburg, Altona: Korte, 1743. 342 S.
9. *Zinzendorf N. L.* Des Grafens von Zinzendorff Inhalt einiger öffentlichen Reden, welche im Jahr 1738 vom Januario bis zu Ende des Aprilis in Berlin an die Frauens-Personen daselbst gehalten worden. Leipzig, Altona: Korte, 1743. 235 S.

10. *Zinzendorf N. L.* Jeremias, ein Prediger der Gerechtigkeit, allen redlichen Predigern in der evangelischen Kirche. Berlin: Franklin und Comp, 1830. 282 S.

Джерела в електронному форматі

1. *Лютер М.* Малий катехізіс. URL: <https://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (дата звернення: 18.01.2021).
2. *De officiis concionatoris Philippi Melancthonis dissertatio.* URL: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-083882&M=chemindefer> (дата звернення: 05.02.2020).

Література

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. *Appold K.G.* Orthodoxie als Konsensbildung. Das theologische Disputationswesen an der Universität Wittenberg zwischen 1570 und 1710. Mohr Siebeck, 2004. 359 S.
2. *Brecht M.* Der Pietismus vom siebzehnten Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. 584 S.
3. *Edwards O.C.* A History of Preaching. Nashville: Abingdon Press, 2016. V.1. 912 p.
4. *Elkar T.K.* Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. Studien zu Gerhard, König, Spener und Freylinghausen. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. 347 S.
5. *Freeman A.J.* Zinzendorfs ökumenische Herzenstheologie / Übersetzt von B. Reeb. Basel : Friedrich Reinhardt Verlag, 2000. 377 S.
6. *Friese H.* Valentin Ernst Löscher. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1964. 214 S.
7. *Gawthrop R. L.* Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia. Cambridge University Press, 1993. 305 p.
8. *Greschat M.* Philipp Melancthon: Theologe, Pädagoge und Humanist. Gütersloch: Güterslocher Verlagsshaus, 2010. 208 S.
9. *Heintze G.* Luthers Predigt von Gesetz und Evangelium. München: Chr. Verlag, 1958. 291 S.

10. *Konrad J.* Die evangelische Predigt. Grundsätze und Beispiele homiletischer Analysen. Vergleiche und Kritiken. Bremen: Carl Schünemann Verlag, 1963. 527 S.
11. *Leube H.* Theologen als Männer der Praxis // *Leube H.* Orthodoxie und Pietismus. Bielefeld: Luther-Verlag, 1975. S. 50-74.
12. *Ludwig U.* Philippismus und Orthodoxes Luthertum an der Universität Wittenberg. Die Rolle Jakob Andreäs im lutherischen Konfessionalisierungsprozeß Kursachsens (1576-1580). Münster: Aschendorff Verlag, 2009. 582 S.
13. Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century (A New History of the Sermon) / Ed. J. van Eijnatten. Leiden: Brill, 2009. 413 P.
14. *Rotermund H.M.* Orthodoxie und Pietismus. Valentin Ernst Löschers "Timotheus verinus" in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. Berlin : Evang. Verl.-Anst, 1959. 122 S.
15. *Sawyer E.A.* The Religious Experience of the Colonial American Moravians. Nazareth, PA: Moravian Historical Society, 1961. 230 p.
16. Schütz W. Geschichte der christlichen Predigt. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1972. 233 S.
17. Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons die im Corpus Reformatorum vermisst werden // Schriften zur praktischen Theologie. Leipzig: Verlag von M. Heinsius Nachfolger Eger & Sievers, 1929. B. 5. 79 S.
18. *Wallmann J.* Mystik und Kirchenkritik in der lutherischen Theologie des 17. Jahrhunderts. Johann Arndt, Joachim Lütke mann, Philipp Jakob Spener // *Wallmann J.* Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 1995. B. III. S. 103-126.
19. *Wallmann J.* Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts // *Wallmann J.* Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 427-445.
20. *Zimmerling P.* Ein Leben für die Kirche. Zinzendorf als Praktischer Theologe. Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. 212 S.

Статті

1. *Berneburg E.* Einige Gesichtspunkte und Fragen zur Wirkung der *Unparteiischen Kirchen- und Kerzerhistorie* // Gottfried Arnold (1666-1714) / Hrsg. von C. Lindberg, F. Noewöhner. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995. S. 21-32.
2. *Bouman H.* Retrospect and Prospect: Some Unscientific Reflections on the Four Hundredth Anniversary of the Formula of Concord // *Sixteenth Century Journal*. 1977. № 8(4). P. 84-104.
3. *Dinzelbacher P.* Die Psychohistorie der Unio mystica // *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*. 2001. №2. S. 45-76.
4. *Erb P.C.* Gottfried Arnold (1666-1714) // *The Pietist Theologians. An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* / Ed. C. Lindberg. Blackwell Publishing, 2005. P. 175-189.
5. *Fleischer M. P.* Melancthon as Praeceptor of Late Humanist Poetry // *The Sixteenth Century Journal*. 1989. № 20 (4). P. 559-580.
6. *Haizmann A.* Erbaulichkeit als Kriterium der Predigt bei Philipp Jakob Spener // *Klassiker der protestantischen Predigtlehre. Einführungen in homiletische Theorieentwürfe von Luther bis Lange* / Hrsg. Albrecht Ch., Weeber M. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. S. 48-73.
7. *Lehmann H.* "Absonderung" und "Gemeinschaft" im frühen Pietismus. Allgemeinhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung und Entwicklung des Pietismus // *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977/1978. B. 4. S. 54-82.
8. *Möller C.* Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Der Siegeston des Evangeliums // *Sternstunden der Predigt. Von Johannes Chrysostomus bis Dorothee Sölle* / Hrsg. von Heymel M., Möller C. Stuttgart: Calwer, 2010. S. 119-138.
9. *Münchow Ch.* Glaubenskraft und Bürgersinn. Texte einer Ausstellung zum 250. Todestag Valentin Ernst Löschers // *Texte zum 250. Todestag Löschers und zur Auslobung des Valentin-Ernst-Löschers-Preises durch die VELKD am 12. Februar 1999*. Hannover: Lutherisches Kirchenamt der VELKD, 1999. №90. S. 31.

10. *Peschke E.* August Hermann Francke und die Bibel: Studien zur Entwicklung seiner Hermeneutik // Pietismus und Bibel /hrsg. von Aland K. Wittenberg: Luther-Verlag, 1970. S. 59-87.
11. *Renkewitz H.* Autorität und Gebrauch der Bibel bei Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf in der Auseinandersetzung mit dem Atheismus und in den Lösungen // Pietismus und Bibel / Hrsg. von Aland K. Wittenberg: Luther-Verlag, 1970. S. 148-169.
12. *Schneider H.* Daten zur Biographie Gottfried Arnolds // Gottfried Arnold (1666-1714) / Hrsg. von C. Lindberg, F. Noewöhner. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995. S. 411-414.
13. *Schneider. H.* Nachwort // *Arnold G.* Die erste Liebe / Hrsg. von H. Schneider. Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 2002. S. 187-206.
14. *Sommer W.* Philipp Jakob Spener als Oberhofprediger in Dresden zur Zeit der Regierung von Kurfürst Johann Georg III. (1686-1691) // *Sommer W.* Die lutherischen Hofprediger in Dresden Grundzüge ihrer Geschichte und Verkündigung im Kurfürstentum Sachsen. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. S. 211-238.
15. *Sudbrack J.* Christliche Mystik — Vorüberlegungen // Grosse Mystiker: Leben und Wirken / hrsg. von G. Ruhbach , J.Sudbrack. München : Beck, 1984. S. 7-17.
16. *Thimme H.* Luther als Prediger // Luther im Pietismus / Hrsg. von K. Heimbucher. Giesel, Basel: Brunnen Verlag, 1983. S. 23-56.
17. *Wallmann J.* Prolegomena zur Erforschung der Predigt des 17. Jahrhunderts // Wallmann J. Pietismus und Orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. B. III. S. 427-445.
18. *Wallmann J.* Die Anfänge des Pietismus // Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus. B. 4.S. 11-53.
19. *Winkler E.* Melanchthons Amtsverständnis in seiner Bedeutung für die lutherische Orthodoxie // Melanchthonbild und Melanchthonrezeption in der

Lutherischen Orthodoxie und im Pietismus / Hrsg. von Lufft H. Lutherstadt Wittenberg, 1999. S. 39-48.

20. *Zimmerling P.* Zinzendorf als Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft // Zinzendorf — Reformator in Kirche, Bildung und Gesellschaft / Hrsg. von Vogt P., Haspel M. Weimar: Wartburg Verlag, 2012. S. 15-32.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. *Головащенко С.* Хіліазм // SLOVNYK.ME. URL: <https://slovnyk.me/dict/fes/%D1%85%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%B0%D0%B7%D0%BC> (дата звернення: 21.05.2021).

2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 7.

3. СЛОВНИК.UA. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8> (дата звернення: 21.05.2021).

4. Collins. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/soteriology> (дата звернення: 13.04.2021).

5. Duden. Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/> (дата звернення: 15.02.2021).

6. Eisler R. Wörterbuch der philosophischen Begriffe. URL: <https://www.textlog.de/4495.html> (дата звернення: 16.02.2021).

7. *Fitschen K.* Messalians/Euchites // Religion Past and Present. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-past-and-present/messalianseuchites-SIM_04709 (дата звернення: 21.05.2021).

8. *Kantzenbach F.W.* Orthodoxie und Pietismus // Evangelische Enzyklopädie. Gütersloh, 1966. B. 11. 228 S.

9. Leppin V. Schwärmer // Theologische Realenzyklopädie Online. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.30_628_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

10. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 24.04.2021).
11. Religion in Geschichte und Gegenwart. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-in-geschichte-und-gegenwart/kontrovertheologie-COM_12165 (дата звернення: 29.03.2021).
12. *Sträter U.* Pietism // Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe, Konzepte, Wirkung / Hrsg. von Hainz Th. Stuttgart: J.B. Metzler, 2015. P. 395-406.
13. *Weigelt H.* Löscher, Valentin Ernst (1674–1749) // Theologische Realenzyklopädie Online. URL: https://www.degruyter.com/document/database/TRE/entry/tre.21_415_1/html (дата звернення: 21.05.2021).

Дисертації

1. *Dose K.* Die Bedeutung der Schrift für Zinzendorfs Denken und Handeln. Bonn: Richard Schwarzbild, 1977. 335 S.
2. *Kaiser T.* Zinzendorfs Schriftverständnis in seinem theologiegeschichtlichen Kontext. Herrnhut: Herrnhuter Verlag, 2013. 442 S.
3. *Mohr H.* Predigt in der Zeit. Dargestellt an der Geschichte der evangelischen Predigt über Lucas 5, 1-11 // Arbeiten zur Pastoraltheologie / Hrsg.von Martin Fischer und Robert Frick. B. 11. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. 299 S.
4. *Schian M.* Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt: Ein Beitrag zur Geschichte des endenden 17. und des beginnenden 18. Jahrhunderts. Gießen: Verlag von Alfred Töpelmann, 1912. 123 S.

Електронні ресурси

1. Господня молитва // Уроки Біблії. URL: <https://bible-lessons.in.ua/dorogovkaz/molutva.html> (дата звернення: 07.05.2021).
2. ABSOLUTISMUS, PIETISMUS UND AUFKLÄRUNG // Württembergische Kirchengeschichte online. URL: <https://www.wkgo.de/epochen/absolutismus-pietismus-und-aufklrung#article-117-1158> (дата звернення: 24.04.2021).

3. Kleiner Katechismus // Evangelische Kirch im Rheinland. URL: <https://www.ekir.de/www/mobile/ueber-uns/kleiner-katechismus-9565.php> (дата звернення: 05.05.2021).

4. YouVersion. URL: <https://www.bible.com/uk> (дата звернення: 07.05.2021).

Додаток 1

Другий член Символу віри (Про спокутування)

І в Ісуса Христа, Сина Його Єдиного, нашого Господа, зачатого від Святого Духа, народженого від Діви Марії; Котрий страждав за Понтія Пилата, був розп'ятий, помер і був похований, зійшов у пекло, третього дня воскрес із мертвих, вознісся на Небеса, і сидить праворуч Бога, Отця всемогутнього, звідки Він прийде судити живих і мертвих.

Що це означає?

Відповідь:

Я вірю, що Ісус Христос - правдивий Бог, народжений від Отця перед усіма віками, а також правдива людина, народжена від Діви Марії, - є моїм Господом.

Він спокутував за мене, втрачене та засуджене створіння, викупив і визволив мене від усіх гріхів, від смерті та від влади диявола - не золотом чи сріблом, а Своєю святою, дорогоцінною кров'ю, Своїм невинним стражданням і смертю.

І все це Він зробив для того, щоб я належав Йому, жив під Його владою у Його Царстві та служив Йому у вічній праведності, невинності та блаженстві, так як і Він воскрес із мертвих, живе і царює вічно. Це незаперечна правда.⁴¹⁸

⁴¹⁸ Лютер М. Малий катехізис. URL: <https://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (дата звернення: 18.01.2021).

Глосарій

Весільний містицизм (нім. *Brautmystik*) — метафоричне зображення стосунків Христа з Церквою як стосунків між нареченим та нареченою. Значною мірою бере витoki з образного (непрямого) тлумачення старозаповітньої книги Пісня над піснями.

Дослівне натхнення — теологічна доктрина про те, що божественне натхнення поширюється на кожне слово певного тексту.

Інспіраціоністи — представники радикального пієтизму, які з'явилися на німецьких теренах у 1714 році, в своїх практикували говоріння іншими мовами, пророцтва тощо.

Катари — прибічники і послідовники поширеної в Західній Європі в 11 – 13-му ст. єресі [...]; вважали світ породженням диявола та закликали до аскетизму, не визнавали церковної ієрархії.

Конвентікель (нім. *Konventikel*) — зустріч членів позацерковних релігійних спільнот.

Контроверсійна теологія (нім. *Kontroverstheologie*) — напрямок теології, який досліджує відмінності між різними християнськими церквами не історично-дистанційовано, а полемічно-аргументативно оцінює їх з певної позиції.

Лозунг (нім. *Losung*) — місце з Біблії, яке вибирається за допомогою жеребкування як цитата дня (у громаді гернгутерів [моравських братів]).

Месаліани, євхіти (з грецької εὐχή, «молитва», тобто «ті, які моляться»). Євхіти з'являються близько 370 року в Сирії (Едесса / Антіохія). Головними звинуваченнями проти них були: надмірний акцент на молитві та духовному досвіді [...], результатом чого стало ігнорування Церкви та її таїнствах (особливо хрещення), так само як і їхнє відкинення потреби в праці та соціальних стосунках.

Містика — намагання досягти єднання з Богом через занурення в глибину своїх почуттів, інтуїції, внутрішній досвід та роздумування.

Перикоп (нім. *Perikope*) — уривок з Біблії, який зачитують під час богослужіння.

Постиль (нім. *Postille*) — опублікована збірка проповідей.

Проповідниця — те саме, що амвон.

Радикальний пієтизм — напрямок пієтизму, представники якого надавали перевагу повному розриву з офіційною Церквою. Представників називають пієтистами або також сепаратистами.

Сотеріологія — доктрина спасіння.

Спіритуалізм (нім. *Spiritualismus*) — релігійна практика, яка на чільне місце ставить переживання божественного, безпосередній духовний зв'язок людини з Богом; синонім до слова містицизм.

Суперінтендент (нім. *Superintendent*) — у деяких німецьких регіональних церквах духовна посада, що передує деканату [для зрозумілості, посада інтендента є аналогом посади єпископа].

Хіліазм, мілленаризм (від лат. *mille* — тисяча) — тисячолітнє Царство Боже на Землі та вчення про нього. Ідея Х. базується на провіщеній біблійськими пророками ідеї земного царювання Месії. У християнстві Х. — тисячолітнє царювання Ісуса Христа, яке встановиться з його другим пришествям, обітниця про що міститься у текстах Нового Завіту.

Швермер (нім. *Schwärmer*, букв. переклад — «мрійник») — синонім до слова «радикальний пієтист», також «ентузіаст», «фанатик». Початково так Лютер називав деяких своїх противників, зокрема Томаса Мюнцера та Андреаса Карлштадта, які відкидали все тілесне та ставили акцент лише на духовному, навіть відкидали вчення про втілення Христа в людське тіло.